БРЫЛЬ ЯНКА

Золак, убачаны здалёк

Янка Брыль

ЗОЛАК, УБАЧАНЫ ЗДАЛЁК

Аповесць

Думаю пра сябе, а гляджу на яго.
Думаю пра яго — і самога сябе раскрываю.

М. Прышвін

1

Рака шырокая, пакуль што чыстая, трыснёг, лаза і асака абноўлена зялёныя, сонца зноў, як штогоду, грэе налетняму, і ліпа ў самай квецені, гудзе ад цямна да цямна. Сяджу пад ёю ў халадку, і гуд пчаліны люба пяе ад высокай травы, да якое звісае духмянае голле, і ў самае неба, ажно тая ліпа варушыцца ўся. Пчол, паважаючы працу, баяцца не трэба. Можна зблізку паназіраць, як яны робяць сваё. Бясконцае, нястомнае і вельмі важнае.

Ліпа тут, над ракой, на ўзлессі, не адна. За палянай, дзе пачынаецца белая грэчка, стаяць яшчэ чатыры такія красуні, таксама ў шчодрай духмянасці і неабсяжным гудзе.

На адной з дзвюх бліжэйшых ліп хаваецца ў кроне буслянка. Мноства разоў на дзень жыхары яе зверху абмахваюць бела-чорнымі крыламі зялёна-залацісты гуд, то асядаючы на гняздо, то зноў узлятаючы. Сям'я з трыма падлеткамі, што яшчэ чарнадзюба хекаюць ад спёкі і, стоячы ў гняздзе, з трывожнай цікаўнасцю разглядаюць бліжэйшае наваколле. Дрэвы, раку, траву, будынкі лесніковага двара, чырвоныя, сінія, жоўтыя скрыначкі вулляў — усё, над чым так добра і так яшчэ боязна планіраваць на няўпэўненых, радасных крылах. Далей за ракою — лугі, за імі каласіста-спелыя прасторы палёў, якія цяпер, амаль апоўдні, у парнай смузе. У другім баку, за леснічоўкай, зялёнае мора хвойных і лісцяных вяршыняў — пушча. Ды ўсё гэта для буслянят — тое «вельмі далека», што яшчэ будзе ў вялікім, хвалюючым іхнім «пасля».

Ад новай хаты з ашклёнай верандай, з кветкамі ды

слоікамі суніц у вялікіх чыстых вокнах, з тэлеантэнай над шыферным дахам па сцежцы ў траве ідуць да ракі дзве дзяўчынкі. Большая з доўгімі чорнымі косамі, у стракатай сукенчацы не да каленяў, голыя ногі, рукі і твар хораша загарэлі. А меншая, светлая, што пацешна тэпае перад большай, загарэла-голенькая ўся, да поўнай святасці без крыльцаў.

Недзе далей ёсць яшчэ два галышы — яны нядаўна таксама прайшлі па сцежцы да ракі. Хлопчыкі з горада — блізняты, «купленыя оптам».

Так мне толькі што гаварыла іх цётка, маладая вясёлая лесніčыха, маці дзяўчатак.

— Яны там купляюць у горадзе, не тое што нам тут буслы, дзякуй Богу, прыносяць.

— Малавата купляюць,— сказаў я.

— Грошай, відаць, у абрэз.

— Дый вам не надта носяць. Буслы з бусліхамі. Хоць і за так.

«Бусліха» Яня звонка смяялася — грудзі шчодра трасліся, зубы чыста блішчалі. Пасля ўздыхнула:

— Ой, Міхайлавіч! Хоць бы нам гэтых на ногі паставіць. Цяперашнім светам. Тома ўжо ў трэці пойдзе, а Натка такое ж яшчэ горкае дзіця...— Зноў засмяялася.— Учора плакала, чаму ў яе няма пісунчыка, як у Андрэя з Валеркай. Во як! Дурное яшчэ.

Яна пайшла, а я яшчэ ўсё весела маўчу. Бо меншая леснічаначка, колькі б мы з ёю разоў на дзень ні сустрэліся, усміхаецца мне ці то ўжо сарамліва, ледзь не па-дзявочы, ці то неяк зусім па-даросламу асэнсавана і шматзначна. Скажам, учора, калі я застаў іх, голенькую тройку меншых, без Томы-наглядчыцы, у пяску над ракою. Залатая галоўка, Наташа, усміхнулася крыху спадылба, і вачыма, і губкамі, і па-сталаму растлумачыла нам:

— Гуляем тут.

Нібы яна, трошкі старэйшая за дваюрадных брацікаў, адказвае за іх і рада, што ўсё ідзе ладам.

Бог мой! — больш за паўвека таму назад была ў мяне такая самая сяброўка, мала старэйшая за Наташу, але з вельмі ж падобнай усмешкай...

Недзе ў далёкай, незнаёмай мне Ліепаі ўжо таксама, калі жыве, пастарэла калісьці светленькая Тоня Латышка, у дзеда якое была перад хатай вялізная ліпа, адна з трох на ўсе нашы Аўсянікі.

У дзеда былі таксама імя і прозвішча, аднак яго называлі Прочым, ад рускага «впрочем», якое ён прывёз у маладосці з горада і паўтараў залішне часта, з важнасцю. А маленькую Тоню празвалі Латышкай таму, што бацька яе і сапраўды быў латыш. У Першую сусветную вайну наша веска два з палавінай гады лічылася прыфрантавой, кіламетраў з дваццаць на ўсход ад акопаў, і ў ёй было людна ад салдатні. У дзеда Прочыма быў адзін сын, Цімох, і тры дачкі, меншая яшчэ падлетак, сярэдняя так сабе, нават таўкачаватая, а найстарэйшая з усіх дзяцей, Надзя, была прыгожая і трохі ганарыстая, бо яшчэ і шыла на машыне. Яна ўпотай злюбілася з адным салдатам, латышом, часць якога пасля раптам некуды перавялася, нават ноччу. Спачатку той Франц, што і паехаў не развітаўшыся, пісаў, а потым і пісем ужо не было. З ганаровай Надзі хто за вочы, а хто і ў вочы смяяліся, некаторыя аж надта задаволена, а Тоня— па тагачаснаму акрэсленню — з'явілася на свет незаконна: байстручкай.

Прочымава ліпа, першая ліпа ў маім жыцці, была не проста вялізная — яна была непараўнана большая за ўсе тыя ліпы, якія мне потым давялося бачыць у многіх вёсках, гарадах, лясах і парках вялікага свету. Яна таксама соладка пахла, і звонка гудзела ад халадочку зямлі да бясхмарнага неба, і ўся аж варушылася ад пчол. Але, у адрозненне ад гэтай, што над ракою, яна была тады яшчэ і страшная. У садзе ў Тонінага дзеда стаяла некалькі вулляў, яны былі кожны на розны колер

прыгожыя і таксама страшным — не падысці. Удзень усе пчолы гудзелі на ліпе,— бясконца многа іх, і кожная пякучая, ажно вочы запухнуць, калі джыгане.

Тоня пчол не баялася. І ў той наш дзень яна мне сказала на вуліцы:

— Хадзем, Юрык, да нас — я паабедаю, тады пойдзем да вас — ты паабедаеш.

Так яно ў нас, малых, было заўсёды. Каб я сказаў раней, пайшлі б да нас, а то ж яна сказала першая. Зрэшты, мне сёння захацелася пайсці спачатку да іх, і я не стаў камандаваць, а адразу згадзіўся.

Стаяла спёка, аднак мы, малыя, не распраналіся дагала, бо гэта было тады брыдка. І за рукі мы з Тоняй не браліся — проста ішлі, нават не побач, бо я, хоць і баяўся пчол, быў першы. І заскак брамкі я адчыніў і не спяшаўся, не бег — ні ў цяньку пад ліпай, ні зноў на сонцы, уздоўж высокай прызбы, яшчэ ўсё сцяўшыся ў душы ад сцішнаты, усё чакаючы, што вось каторая, нарэшце, прыбзыкне да лба... да карку... пекане... Дзверы ў сені таксама я адчыніў, а зачыніўшы іх за намі, апынуўшыся ў халаднаватым пад босымі ножкамі прыцемку, павесялеў: небяспека мінула!

У хаце мы... Не мы, а я не павітаўся з Тонінай мамай, моўчкі ўвайшоў, а Тоня яшчэ ад парога сказала:

— Мамо, дайце мне есці.

Праз некалькі год, калі я ўжо быў падлеткам, а Тоніна мама яшчэ ўсё незамужняя і, на сённяшні мой лік, маладая, гадоў трыццаці, яна мне бачылася красуняй. А малы я не думаў пра гэга: проста Тоніна мама, толькі што маладзейшая за маю.

Тоніна мама сядзела каля акна і шыла на ручной машыне. Калі мы ўвайшлі, яна перастала шыць і павярнулася на зэдліку да нас. А калі Тоня папрасіла ў яе есці, яна не ўстала адразу, а толькі ўсміхнулася і сказала:

— А чаму гэта толькі табе? А Юрыку не дамо?

Я памятаў, што есці ў чужых не трэба, і адказаў:

— Я не хочу. Я дома наемся.

Гэта быў яшчэ не абед, і Тоніна мама ўнесла з кухні кубак малака, а хлеб, як і ў нас, ляжаў на краі стала, пад белым кужэльным настольнікам. Не цэлы бохан, а паўбохана.

— Хлеба, Юрык, ты адкрой. Нож там,— сказала Тоніна мама, а сама, зноў усміхнуўшыся, прысела да свае машыны.

Кроіць хлеб у нас дома было каму без мяне, і тут гэта быў нечаканы і вельмі прыемны давер. Як вялікаму! Я ўзлез з каленьмі на іхнюю лаву, адгарнуў чысты настольнік, узяў той цяжкі акраец, левай рукой прыгарнуў яго пукатасцю да жывата, правай узяў стары, сточаны нож з драўлянымі тронкамі і, прыцяўшы ніжнюю губу зубамі, затаіўшы дых, нават трохі надзьмуўшыся, адкроіў першую лустачку. Падаў яе Тоні.

— Вашы, Юрык, на сена паехалі? — спыталася Тоніна мама, яшчэ не пачаўшы шыць.

— Ыгы, паехалі,— гаварыў я, кроячы другую лустачку.

— А ты дамаўнікам? І не баішся, Юрык, адзін?

Я ўжо тым часам еў тую, другую, лустачку, жаваў нячорствы, смачны хлеб і гаварыў:

— Я не баюся. Я і тады яшчэ не баяўся, і цяпер ужо не баюся.

Тоніна мама глядзела на мяне. З тою самай усмешкай.

— Ты ўжо, Юрык, вялікі.

І тут я схамянуўся, што жую не свой, а іхні хлеб!.. Гаварыць «добры дзень», «дзякую», «памагай Бог» нас

яшчэ ўсё вучылі, а слова «выбачайце» мне пакуль што не даводзілася гаварыць. Я хутка дажоўваў, глытаў, і мне было сорамна — хоць ты плач або з хаты ўцякай... Я палажыў іхні акраец, побач нож і накрыў іх настольнікам. Хацеў і з лавы іхняй устаць, але Тоніна мама сказала:

— Юрычак, еш! Не саромейся! Вы ж з маёй Тоняй так дружыце. Еш! Я ж казала — і малака налью.

Яна ўстала ад машыны і ўжо хацела ісці ў кухню, але я, напярэсцігі ёй, закрычаў:

— Я не буду, не буду! Не хочу я есці, гэта я так!

У гэтым «так» было тое, што і хлеб вельмі смачны, нават пахам сваім, што і загаварыўся я, што і есці ўжо хачу таксама, а тут я — толькі з Тоняй за кампанію, забыўшыся. І ў крыку маім было столькі рашучасці, што Тоніна мама спынілася, а потым села і, зноў усміхаючыся, сказала:

— Дружыце, Юрычак. І ты хлопчык харошы, і Тоня мая. Як жаніх і нявеста.

Тоня не пырхнула малаком, не засмяялася — яна толькі ўсміхнулася па-свойму, крыху спадылба, вялікімі блакітнымі вачыма і губкамі ў малацэ, сур'ёзна і сарамліва адразу. Гэта я сёння так хораша бачу тую Усмешку. А таго, што сказала Тоніна мама, тады было ўжо зашмат. Я глядзеў на гэтую цётку Надзю — на чысты, незагарэлы твар, на вясёлыя вочы пад чорнымі бровамі, на поўныя, румяныя губы, якія так добра ўсміхаліся, і мне прыгадалася, як маёй маме расказвала цётка Анэта, наша суседка:

«А той латыш, той Франц яе, мужчына быў відны, спакойны такі, адно ўсё гаварыў: «Надзезда мая харосая...» А вось жа ўзяў ды пакінуў!»

Добра гэта ці не, што ён пакінуў, я не разбіраўся, мне толькі прыгадалася: «мая ха-ро-са-я...»

Што я сказаў бы, што зрабіў бы далей — не ведаю.

Выручыла Тоня.

— Яшчэ адрэж, Юрык,— сказала яна. І зноў усміхнулася так, як быццам мы абое сталыя ўжо і добра, шчасліва ведаем, чаго ўсміхаемся. Як цяпер леснікова Наташа.

2

Сябравалі мы з Тоняй Латышкай нядоўга. Адна з дзвюх яе цётак, маладзенькая рагатуха Люба, застала нас на блізкасці, што здалася ёй вельмі смешнай. Неяк, гуляючы ў іх на двары, калі ўжо пчол на ліпе не было, а вуллі стаялі воддаль, за плотам, мы з Тоняй адышліся да хлява і з малечай свабодай пачалі кожнае на свой лад...

А Люба тая выйшла з сяней і давай:

— А во, і не брыдка, жаніх і нявеста! А во!..

І так смяялася, вясёлы шаламок, што я пабег дахаты і ледзь не плакаў, а Тоня, я чуў, уцякаючы, плакала ўголас... З таго дня мы пакінулі разам гуляць, хадзіць адно да аднаго. Пакуль не падраслі і дружба наша не стала трохі іншай. Ужо калі мы пасвілі і ў школу пачалі хадзіць.

Царскі салдат Франц Бікша, колькі там наша вёска ні гаварыла, пра сваю «харосую» не забыўся. Пасля «мікалаеўскай» вайны і «свабоды», як называлі ў нас рэвалюцыю, зноў пасля вайны, з палякамі, калі нарэшце ўсё аціхла, усталяваліся граніцы і пачала хадзіць пошта, латыш даведаўся, што яго беларуска не толькі не выйшла замуж за іншага, але і дзяўчынку гадуе, іх дачку, якая нарадзілася добра-такі пасля таго, як іх разлучыў яго салдацкі лес. Франц пісаў часта, многа прасіў «Надзезду» прыехаць у яго Ліепаю, дзе ён, адзін у бацькоў, мае кватэру, добра зарабляе на заводзе і ўсё чакае яе. Аднак ні Надзя, ні сямейнікі, хоць Прочым і пабываў у горадзе, не змаглі асмеліцца на такое незвычайнае,— не паехала яна «невядома куды», за

граніцу, не паверыла Францу настолькі, каб узяць ды назаўсёды парваць з родным гняздом, хоць у ім ужо рабілася цесна: ажаніўся брат, і братавая ледзь не з ходу пачала ваяваць за поўную самастойнасць. Малодшыя сестры, нават таўкач Параска, а потым і рагатуха Люба, павыходзілі замуж, дзед Прочым ішоў на спад, Тоня расла, а сама яна, Надзя, не маладзела з году ў год,— прыйшлося падумаць і пра сябе з дачкой. Латыш чакаў, чакаў дый напісаў, што ажаніўся, і толькі вельмі ўжо ўпрошваў сваю даўнейшую «харосую» аддаць, пусціць да яго Антаніну. Дарма, не пусцілі. Гадоў пад сорак Надзі знайшоўся нямоглы, бяздзетны ўдавец, і яна перайшла туды з Тоняй, якой было ўжо каля дваццаці.

Тады, пад канец трыццатых гадоў, з нашых Аўсянікаў, як і з кожнай заходнебеларускай вёскі, ад нядолі не было куды ўцякаць. Не тое што раней, няхай сабе і пры цару,— хочаш у тую Адэсу-маму, а хочаш, дык і ў самы Піцер. Туды дарогі былі перакрыты недарэчнай, незразумелай граніцай, а ў іншы бок, на захад, куды ад нас ніколі не ездзілі, можна было паехаць ці навабранцам у войска, ці — «за палітыку» — у турму, а калі ўжо на заработкі, дык ці ў маёнтак за сыравара або за парабка, а дзяўчыне — за наймічку да багацея ў суседнюю ці ў далейшую вёску або ў мястэчка, да гандляроў-яўрэяў. Хто смялейшы, тыя ад беднасці кідаліся і ў свет вочы — вербаваліся ў Аргенціну, у Францыю, у Парагвай. А потым найбліжэйшай заграніцай стала Латвія, якую — ад сумесі з польскай назвай: Лотва — веска называла Латвай. На тых заможных ды культурных хутарах яны ўжо так стараліся, так шчыра працавалі, нашы хлопцы і дзяўчаты, ад беднасці залатыя работнікі. Дзяўчаты прывозілі з Латвы ці швейныя машыны, ці так капейку на пасаг, хлопцы — грошай на хату, каб аддзяліцца, сяк-так пачаць сваю гаспадарачку.

І Тоні, падчарыцы, без надзеі на больш-менш людскі замуж, не цяжка было нарэшце згадзіцца на ўгаворы бацькі, якога яна ведала па здымках ды па пісьмах, цяпер ужо толькі да яе адной, з прывітаннямі маці.

Вясною ў 1938 годзе яна — не па-мясцоваму бялявая, высокая і ціхая, міла наіўная работніца — ішла з канца ў канец роднай вёскі, ад тое хаты, дзе яна марна жыла пры маме з яе старым, бурклівым кашлюном, да тое хаты пад векавечнаю ліпай, дзе прайшло яе, не горшае, чым у іншых, маленства і дзе цяпер жылі, абкідаўшыся дзецьмі, цялюкаваты дзядзька за злоснай дзядзінай, сама сабе гаспадыняй, бо ўжо і свёкар, дзед Прочым, памёр. Ішла Тоня Латышка па вуліцы і з усімі, каго сустракала, развітвалася — упершыню і апошні раз за руку.

— Да таты еду, у Латву,— гаварыла яна і як быццам апраўдвалася сваёю, ад нараджэння сталаю, светлавокаю ўсмешкай крыху спадылба: — Усё ж такі бацька.

Так і са мною развіталася. Я якраз выйшаў на вуліцу.

Потым, пэўна ж, і ўспамінала таксама, а то і цяпер яшчэ калі-небудзь успомніць вялізную дзедавую ліпу і нашу маленькую светлую дружбу.

Так, як і я ўспамінаю.

3

Нічога не зробіш — ужо не толькі наогул, але і пасля перамогі над Гітлерам пражыта так многа, што мне часамі хочацца перанесціся нейкім цудам з вялікага, шумнага горада ў наша старое гумно — якога, дарэчы, даўно ўжо няма,— легчы на свежым сене і ў той непараўнанай цішыні, толькі пад роўны шум абложнага дажджу ды пад дзяціны шчэбет ластавак, спакойна і грунтоўна перабраць у памяці ўсё...

Якое там усё,— ужо нават тое хочацца толкам прыпомніць, як гэта дзеці твае былі калісьці малыя... А што ўжо казаць пра самога сябе, пра сваё... ужо нібы спрадвечнае маленства.

Яно прыходзіць калі-нікалі неверагодна прыгожымі снамі. Адзін такі паўтарыўся ў мяне... ну, не раз ужо і не два. Вельмі проста, як быццам успамін які. Пасля гвалтоўнай навальніцы на нашым неабсяжным выгане, — у маленстве ж усё нам здавалася большым,— на пашы, яшчэ смачней пазелянелай пасля дажджу, пад майскім сонейкам, яшчэ святлейшым пасля нізкай, грукатлівай хмары, на густой, маладзенькай траве ў лагчынках стаіць вада. Яна — толькі што з неба, і так яе многа навокал у лужынах, а сам ты, як гэта ў сне бывае, чамусьці сухі. Вада такая цёплая, празрыстая, так весела, так добра плёхаць па ёй, нарэшце, босымі пасля зімы, яшчэ не паколатымі ржышчам, нагамі, так цікава спыніцца ў гэтай незвычайнай лужыне, заціхнуць і праз зусім-зусім празрыстую ваду глядзець, як у густой, залітай траве, сярод лісточкаў ды сцяблінак рэдкімі зоркамі жоўта цепляцца кветачкі кураслепу.

Бачыць самога сябе з вялікай адлегласці бывае вельмі прыемна. Бо бачыш не проста самога сябе, а сябе найлепшага, без памылакграхоў і балючых дакораў сумлення. Бачыць сябе таго — дапытлівага, чыстага, вясёлага — выразна бачыць, дзякуючы дараванай узростам ды вопытам дальназоркасці, мудра асцерагаючыся залішняга самалюбавання, прэсна расчуленага на старэчы лад,— тут адчуванне незвычайнае, крыху падобнае да таго хвалявання, з якім разглядаеш ніколі дагэтуль не бачаны твой вельмі даўні фотаздымак, які ў кагосьці нейкім цудам захаваўся.

Тым больш хвалюе гэта, што на здымку ты не адзін, а з тымі, з кім табе добра было, каго так радасна ўспамінаць.

...Вось яно едзе, мае маленства, на нашым гнедым кані, з мамай і нашым Раманам на возе, у перадку якога, спіной да каня, сяджу я — трохі сам, а трохі мой, цяпер прыдуманы, літаратурны герой — усё ў адной асобе. Асобе гэтай шосты год, той узрост, калі на пацеху табе хтосьці добры часамі весела скажа: «Вунь ты які ўжо герой!..» Ён сабе, гэты смаркаты герой, едзе па

пыльным, шырокім гасцінцы, ужо ў канцы летняй святочнай раніцы, калі той дзень неўзабаве пяройдзе ад свежага, звонкага халадку да нуднае, потнае спёкі, ён сабе едзе... значыцца, я сабе еду, і мне вельмі добра. Гнеды тупае шпарка, з горачкі нават трухціць, аднак наш Раман, намнога старэйшы за мяне мой брат па бацьку, час ад часу ўсё ж падварушвае яго ляйчынай. Мацней ляпнуўшы па конскім баку і сцягне, старая, няжорстка сырамятная ляйчына значна слабей, нібы між іншым, кранаецца майго пляча. Раман і мама не заўважаюць гэтага, а мне прыемна, што я ўжо таксама вялікі і мне не баліць. Раман і мама гавораць пра штосьці сваё, дарослае, я гэта чую — не чую. Я перш за ўсё і больш за ўсё шчаслівы, што еду, і еду вельмі далека. І вельмі незвычайна гэта, што ўсё навакольнае раскрываецца мне не так, як заўсёды, спераду, а з'яўляючыся адразу злева і справа, наплываючы з-за спіны. То поле абапал гасцінца, то луг, то старыя карэлыя бярозы і шырокацяністыя клёны прысадаў, то танкастволы і пярэсценькі гушчар бярозавай кудзеркі гаю на ўзгорку, то хаты, і платы, і дрэвы, і куры, што купаюцца ў пяску, і людзі, што сядзяць на лаўках, абапал вясковай вуліцы, то зноў поле, і луг, і бярозы...

Лета далёкага 1923 года. Зноў вялікае падарожжа, другое пасля вяртання з бежанства, якое, зрэшты, малому помніцца даволі цьмяна і абрыўкамі і ўжо за два гады шмат у чым перакрылася свежымі, яркімі фарбамі і гукамі новых, вясковых уражанняў. Па тым, дзіцячым, вымярэнні часу два гады — вельмі многа. Пасля вялікага падарожжа ў таварным вагоне мяне на доўгі час — на цэлыя два гады! — замкнулі ў маленечкім на ўсёй Зямлі, але ж вялізным для дзіцяці свеце. На поўдзень ад цэнтра гэтага свету — ад нашай хаты, двара, агарода і прыгумення — быў пастаўнік, а потым шырокі гасцінец — мая граніца, цераз якую перайсці без дазволу, з большымі дзецьмі, мне давялося дагэтуль раз ці два. На ўсход, за апошнімі хатамі вёскі, быў выган, за ім — вялікая кругліца поля і той далёкі луг, куды мяне аднойчы бралі на сенаванне. На поўначы, за полем, была суседняя, найбліжэйшая веска, Рута, адкуль наша мама, дзе жыве яе малодшы брат, дзядзька

Алесь, які часта прыходзідь да нас, і куды я з мамай некалькі разоў хадзіў. На захад еду я толькі цяпер, упершыню, еду ў далёкі свет, кажуць, за дзевятнаццаць вёрст, у тыя таямнічыя Яры, таксама вёску, з якое да нас, толькі летась вярнуўшыся з бежанства, разоў некалькі прыязджала цётка Аксеня, мам і на сястра, малодшая і за дзядзьку Алеся.

— Што, пасажыр, нацешыўся?

Раман смяецца, гледзячы на мяне. А мама, пакуль я паспеў адказаць, пацяшае:

— Яшчэ тры вярсце.

Мы ехалі, ехалі па ўзбоччы гасцінца, а потым Раман сказаў:

— Ну, пасажыр, трымайся!

Воз павярнуў у той бок, дзе мая правая рука, потым ён раптам шухнуў уніз. Трымаўся я за сена пад сабой, але ўсё роўна адкінуўся на спіну і над сабой спалохана ўбачыў неба. Потым воз ірвануўся ўгору, я зноў убачыў маму і Рамана. Мама працягнула руку, схапіла мяне за запясць і пасадзіла. Воз зноў пакаціўся роўна. Цяпер направа ад мяне вельмі блізка хілілася да нас калоссе жыта, а налева была нізкая пакоша. Мы ехалі па ўзмежку лугавой дарогай. Пасля жыта пайшоў авёс, і над аўсом я ўбачыў штосьці незвычайнае...

Нейкая чорная, вялізная капа, непадобная на копы сена, несамавіта ўзвышалася над сіва-зярністаю зелянінай аўсянага поля.

— Мама, што гэта?

— Гэта? — перапытала яна.— Гэта калючы дрот.

Я ведаў дрот — ім абгароджвалі поле ад пашы, нацягвалі на нізкіх слупчыках адну бясконцую калючую драціну; ім адгароджваліся, у некалькі драцін, ад суседняга агарода. А гэта?

— Чаму такі дрот?

— Што тут табе сказаць? — за маму адказаў Раман.— Тут нядаўна праходзіў фронт. Вайна была. Такія провалачныя заграждзенія. А цяпер іх сцягнулі, у копы сабралі. Потым забяруць. Во, зірні — яшчэ адна. Не туды, на пакошу глядзі.

Спачатку мне, як я ні стараўся, не ўстаючы, выхіліцца з-за конскага зада, нічога не было відно, а потым паказалася, зусім ужо блізка, вялізная, чорна-карычневая калючая капа, наматаная з дроту, як недарэчна кантовы клубок.

— Ужо і заржавеў не адзін раз. Мо і крыві было на ім...

— Раман, не трэба так пры дзіцяці.

Яны памаўчалі. А потым зноў паказалася незвычайнае. Над полем, справа ад мяне, дзе усе было то жыта, то авёс, то зялёная бульба, то зноў жыта, то яшчэ адна драцяная капа, пасля з'явілася высозная будыніна. Не як гумно, не з дрэва і не з высокаю саламянай страхой, а як царква, але і не царква, бо без сіняга купала, як у тых Мілтачах, цераз якія мы праязджалі, а неяк дзіўна зверху абламаная. Я не паспеў спытацца, што гэта, бо тут наша мама сказала, гледзячы туды ж, куды і я:

— І цэркаў святую нехрысці не пашанавалі. Трэба ж так збіць!

— З цяжолай арцілерыі,— растлумачыў Раман.

Зноў невядомае, зноў хочацца спытаць: «А што гэта? А хто?» Ды тут наш Гнеды спыніўся, і я адразу ж пачуў, як ён за мной, за плеценай сценкай палукашка шчодра цурболіць на зямлю. А Раман яшчэ і падсвіствае.

— Устань, можа, Юрык,— сказала мама і падала мне руку.— Твае і ножкі, мусіць, памлелі.

Ух ты, як здорава!.. Я стаяў на нашым возе, і ніхто мяне не трымаў, а навокал было так далека відаць. Там, дзе за полем тырчала тая абламаная царква, былі яшчэ

стрэхі будынкаў і дрэвы. Веска. А на другім баку, за пакошай з рэдкімі, але вялікімі чорнымі копамі дроту, было зелена трохі інакш, і мама мне адказала, што гэта ўжо яроўская паша. А на той пашы воддаль стаяў задзёрты ўверх шэры кручок над нейкай шэрай скрыначкай, побач з якой працягнута шэрая палоска. Я здагадваўся, што гэта, бо яно і ў нашай вёсцы ёсць, але ж мне было вельмі добра так во стаяць, зверху глядзець на ўсё, пра ўсё пытацца, і я спытаўся:

— А там вунь што?

— Не дурыся,— усміхнуўся Раман.— Сам добра бачыш, што гэта калодзеж з вагой і карыта.

— А там? — паказаў я на жоўта-зялёныя ўзгоркі за зелянінаю вялікай роўненькай пашы.

— Там ужо Яры,— сказала мама.

— Там, дзе Люда жыве?

— Там, там.

— Там, дзе наш певень жыў?

— Ат, бэйбус! Песцішся, як малое. Садзіся вот, бо паляціш.

Гнеды наш зноў затупаў, нават ужо ахватней. Ды я паспеў плюхнуцца ў перадок, у ямінку ў сене, не паляцеў на зямлю.

Зімою цётка Аксеня прывезла нам залаціста-чырвонага галагуцкага пеўня і цэлую торбу гароху. Гарох быў буйны і смачны, яшчэ не сухі, бо толькі што абмалочаны. Добра было глыбока запусціць руку ў тую белую торбу, адчуць, як халадок варушыцца між пальцаў. А пеўню развязалі ногі, ён гупнуў з цётчыных рук на падлогу, і мама сказала: «Во жарабец!» Не паспеўшы спытацца, ці можна, я сыпнуў яму жменю гароху. Гарошыны спружыніста падскочылі ўраздроб і раскаціліся па чыстых, учора пад вечар вымытых дошках падлогі, хто да парога, а хто і пад ложак. Певень

спачатку спалохаўся, а тады пачаў стукаць сваёю дзюбай па дошках, і вясёлыя гарошыны адна за адной знікалі ў яго вялікім залацістым валляку.

— Пад печ ганіце,— сказала цётка,— а то ён тут вам і падзякуе на чыстае.

А вясной, на Вялікдзень, цётка Аксеня прыехала ўжо не адна, а са сваім чорнабародым Міхаілам і з іхняй Людай, маёй дваюраднай сястрой. З Тоняй Латышкай я тады яшчэ не дружыў, і з Людай нам было так весела, мы так многа бегалі, смяяліся. На двары і на вуліцы было ўжо амаль усюды суха, у садзе нават расла ўжо трохі трава, і я паказаў маёй госці, як мы з хлопцамі пазаўчора куляліся, убачыўшы першага бусла.

— Гэта трэба вось так,— тлумачыў я, хоць Люда і старэйшая на цэлы год,— калі ён прыляціць, дык трэба так вось перакуліцца.

Важна было паказаць. Я ўкленчыў на рэдзенькай траве, прыгнуўся лобам да сырой зямлі, упёрся ў яе рукамі і, падбрыкнуўшы, кульнуўся. Карак трохі балеў, і лоб зямлёю замазаўся, аднак я быў на вышыні.

— І насі хлопцы куляюцца,— сказала Люда.— А мы, дзяўцяты, не.

Яна, хоць і старэйшая, а трохі шапялявіла, і не з пястоты, а так выходзіла. І смешная была, вясёлая. Сказала чамусьці і так:

— Ты, Юрык, мой дзядзька. Не брацік, а дзядзька. У цёткі Ганны ты сынок, а я ў яе ўнуцька-суцька.

І засмяялася, і пабегла. А я — за ёю.

4

На тых узгорках, якія градой узвышаюцца за вялікай пашай, там, дзе ў глыбокай даліне хаваецца Людзіна

веска Яры, там і далей на поўдзень і поўнач калісьці была нямецкая лінія. З верасня 1915-га да студзеня 1918 года на гэтай лініі стаяла «ў стратэгічнай абароне» войска баварскага прынца Леапольда, генерал-фельдмаршала. Амаль таксама, як і ўся нямецкая армія, з агаворкай пра ўсебаковую і нязменную перавагу прусакоў, баварцы, хоць у асноўным ландвер ды ландштурм, пажылыя апалчэнцы, былі загадзя добра абучаныя, узброеныя найнавейшай тэхнікай і культурна ўбетаніраваныя ў зямлю. Як сведчыць «душа германскага генеральнага штаба» Эрых фон Людэндорф, пазней адзін з галоўных настаўнікаў Гітлера, баварцы былі да таго ж на належным узроўні «eisener Fleib», незвычайнай, нястомнай, даслоўна — жалезнай руплівасці на службе кайзеру і фатэрлянду.

Слова «калісьці» падкрэслееа мною цяпер, з гістарычнай дыстанцыі. А ў той далёкі дзень майго шчаслівага падарожжа, у разуменні і адчуванні мамы і Рамана і ўсіх дарослых людзей, той руска-нямецкі фронт, тая вайна — была зусім нядаўна. Бо на немцах яна не закончылася: пасля іх была «свабода», потым белапалякі, тады бальшавікі, зноў палякі, якія і ўсталяваліся ў нашых мясцінах са сваімі панскімі парадкамі, якія пасля «свабоды» былі працоўным людзям вельмі не да душы.

А мне і Людзе, да якой я прыехаў, усё такое было і недаступна, і цікава толькі па-нашаму, для гульні. «Унуцька-суцька» дома была яшчэ весялейшая, чым у нас, бо госцем быў ужо я, і ад гэтага яна стала як быццам больш, чым на год, старэйшая за мяне. Да таго ж у яе была сяброўка, Наста, зноў жа трохі старэйшая, ужо за нас з Людай абаіх, і я пры іх стаў такім, што хоць за ручку бяры. Але прыкра ад гэтага не было. Нават і тады, калі мы, нагуляўшыся на Людзіным і Насціным дварах і на вуліцы, пайшлі «сценкаю», па-лявой дарогай, а потым зарослай мяжой з кустамі калючай шыпшыны і апынуліся на зялёным абрыве над глыбачэзным ярам, і Наста, а потым і Люда ўзялі мяне за абедзве рукі. Яр быў такі глыбокі, што не толькі

высокія густыя кусты ляшчэўніку на яго крутых схілах, але і старыя яліны на дне былі зусім унізе. Я, праўда, не дрыжаў са страху, што дзяўчаты захочуць звесці мяне ажно ўніз, але ж, прызнацца, і баяўся. Моўчкі баяўся, сам сабе, раптам жыва згадаўшы, што расказвала мама зімою. Як гэта тады яшчэ, вельмі даўно, калі цётка Аксеня ішла сюды замуж, ёй далі ў пасаг карову, і тая карова ніяк не ўмела сыходзіць у яр, пасвіцца разам з другімі на схілах. «Стане, бедная, і са страху раве. А потым яе другія каровы сапхнулі ў той роў. І прыйшлося дарэзаць...» Я, вядома, уніз пайшоў бы, калі б дзяўчаты ішлі, аднак яны мяне туды не павялі, бо дома ім было вельмі строга загадана (сам Міхаіл загадаў) гэтага не рабіць. Мне толькі зверху паказалі штосьці светлае ў зяляніне, на дне яра, побач з лапінай гліністай дарогі, дзве каляіны і конская сцежка якое зноў зніклі ў кустах.

Наста сказала:

— Гэта бліндаж. Цы-ман-то-вы! Іх тамака многа. І ў гэтым рове і ў другіх.

А Люда растлумачыла:

— Там былі немцы.

Ціха сказала гэта і таямніча, нібы і страшачы, і сама баючыся...

Калі мы пад вечар, з мамай і Раманам, вярталіся дахаты, на вялікай яроўскай пашы я яшчэ вельмі здалёк убачыў тую шэрую вагу над калодзежам і не тады, вядома, а потым зразумеў, што гэта яна была і засталася для мяне найбольшым уражаннем з той франтавой паласы, якую ў нас і тады называлі, і цяпер яшчэ людзі старэйшыя называюць «лініяй Гіндэнбурга».

...Шэры кручок вагі, самотны шэры журавель — адзін тырчыць на зялёным бязмежжы...

Нашы Аўсянікі, калі глядзець на іх збоку, з гасцінца, тырчалі і яшчэ тырчацъ у неба высокімі, улетку густымі,

зімой бязлістымі кронамі рэдкіх, вышэйшых за будынкі дрэў, сярод якіх найвышэйшыя тры магутныя, несмяротныя ліпы, пад адной з якіх жыла мая Тоня Латышка. У зямлю наша веска ўваходзіць, умацоўваючыся, як доўгімі, тоўстымі палямі, ствaламі калодзежаў, нябачнымі збоку слупамі чыстай, сцюдзёнай вады. Адны з гэтых ствалоў даўжэйшыя, ідуць глыбей, некаторыя нават і вельмі глыбока, два найкарацейшыя называюцца крыніцамі, з іх драўляных, нізкіх зрубікаў ваду чэрпаюць проста вядром. Над калодзежамі, якія ў большасці з цымантовых кругоў, то цяжка клыгаюць, з поўным вядром, то гулліва ляскочуць, з пустым, круцёлкі з жалезнымі корбамі. І толькі над тым калодзежам, што на вуліцы, перад Суботавай хатай, вялікім крукам тырчыць у неба журавель, вага, адна на ўсю нашу вёску.

Гэта рыплівае, калі цягнуць ваду, а то ўсё больш маўклівае, шэрае збудаванне было для нас, малых, і велічным, і таямнічым. Нашу сталасць і сілу яно выпрабоўвала сурова і бязлітасна. Спачатку паспрабуй дацягнуцца рукой да вялікага драўлянага вядра, што вісіць на смыку. А ўчапіўшыся за тоўсты край вядра, часцей за ўсё мокры ад нядаўняга акунання, трэба ж перацягнуць вядро ў свой бок, каб потым ужо, натужна хапаючыся лапкамі за гладкі і таксама не тонкі для хлапечай жмені смык, прымусіць усю тую механізацыю задраць угару цяжэйшы канец вагі. Ён самым задам камля ляжыць на пераклaдзіне, а той канец, які танчэйшы і тырчыць у неба, трэба прыгнуць носам да зруба, каб вядро дайшло да вады і зачэрпала, хоць бы напалавіну. Ну, а наверх дастаць? Над зрубам не нахілішся, бо ты малы, на зрубе, на самым узмежку таго свету, не станеш — усё-такі страшна. Страшна, але ж і хочацца, аднаму перад адным. Таму нас і ганялі ад калодзежа — амаль усе, хто большы.

Строгая самавітасць гэтага незвычайнага збудавання парушалася толькі адзін раз у год, свавольнай купальскай ноччу.

Якое гэта было вясёлае свята, які, на жаль, кароткі

вечар! Спачатку, па поўдні, кветак трэба на лузе нарваць, перш за ўсё тых, што завуцца купаллем. А хадзілі па кветкі не толькі нашы дзяўчаты, але і мы. З кветак разам вілі вянкі, вязалі крыжы і закідалі іх на стрэхі хат. Нават каровы ў той вечар вярталіся з пашы з вянкамі на рагах. А трэба ж было яшчэ прынесці з ямаў за вёскай пяску ў прыполах сукенак і кашуль, высыпаць сцежкі ад хаты да хаты,— хто каго любіць, хто да каго хадзіў бы ці ходзіць. І дзецюкам, і дзеўкам такое рабілі, і самі сабе, куды весялей, размяркоўвалі такім чынам або намячалі нашы першыя сімпатыі.

А самае важнае, чым вызначаўся гэты вечар, яшчэ было наперадзе, пра яго нам, найменшым, можна было толькі здагадвацца, хоць і ніколі не ўгадаеш, што яны вычвараюць, тыя вялікія, дзецюкі і маладзейшыя мужчыны. Гэта тады ўжо, калі нас, малечу, нарэшце, расклічуць, разгоняць па хатах.

І вось уранні акажацца, што ўсяго, чаго мы спадзяваліся, так і не ўгадалі. Ну, добра — зноў нечы комін накрылі шкляною шыбай: глядзі, гаспадыня, ад прыпека ўгару — неба табе відно, а дым туды не ідзе, увесь на хату. У кагосьці знялі вароты і з дзвюх вярэяў зрабілі на вуліцы перад хатай буду. «Укралі» чыйгосьці каня, прывязалі за чужым гумном, нават і торбу з сечкай на храпу надзелі, каб не ржаў. Яшчэ і кароў суседзям мянялі ў хлявах, а то і чужога бычка паставілі падслепаватай бабе Агаце на месца зведзенай каровы — дой. І вялікая шыльда была на хаце ў Парасчыных. Бо звяглівая быстрая цётка Параска сама звычайна стрыгла свайго папіхача Максіма. На шыльдзе той не толькі літары выпісаны: Парикмахер, але і цётка намалявана, як яна верхам на дзядзьку сядзіць, біндзёжыць яго кудлачы вялізнымі авечымі нажніцамі.

Сярод усіх тых прыштукаў, за якія ніхто, каб надта, не злаваў (цётка Параска, вядома ж, уранні крычала на вуліцы), асабліва месца займала вага. Яна была адна, не на нечым двары, а на вуліцы, гуртавая, а на дадатак — на ўзгорачку, і кожны раз яе каранавалі чым-небудзь іншым. На задзёртай дзюбе то барану павесяць старую,

шаноўную, з яшчэ драўлянымі, вялізнымі зубамі, узяўшы яе ў некага з-пад страхі, то веснічкі вялікія туды ўсцягнуць, то лясныя сані без аглобляў... Для малога, ад саменькага нізу гледзячы,— проста цуд! Гэта ж габе не вянок карове на рог начапіць!..

А потым шэрая высозная вага зноў па-будзённаму доўга, самотна тырчэла над зрубам, над вуліцай, нават над стрэхамі, над тымі дрэвамі, што ў садах.

Але не тая гэта была самотнасць, як у вагі, што так далека ад нашай вёскі стаіць на зялёнай пустэчы...

Пазней, калі я ўжо кнігі не толькі гартаў, але мог і чытаць, тая не наша вага спалучылася для мяне з двума датуль не чутымі, загадкава незвычайнымі словамі: венгерская пушта... Вельмі проста цяпер разгарнуць энцыклапедычны том і ўбачыць: «Пушта, пуста (венг. puszta, славянск. паходжання) — назва стэпаў у Венгрыі». Тады ж я тыя два словы праслібізаваў пад малюнкам у рускім растрэсеным падручніку геаграфіі. Слова «венгерская» даволі доўга, а «пушта» яшчэ даўжэй чаравалі мяне сваёй таямнічасцю, абуджаючы ў прагным на новае ўяўленні цьмянае адчуванне, якое можна назваць падсвядомай патрэбай экзотыкі, да якое мы цягнемся з самага малку, як да вугалля, замурзана жуючы яго без найменшага паняцця пра неабходны дзіцячаму арганізму кальцый.

Адтуль жа, ад падсвядомай тугі па экзотыцы, пазней прыйшла мая цікавасць і любоў да геафафічнай карты з яе карычневымі, зялёнымі і блакітнымі адценнямі гор, раўнінаў і мораў ды акіянаў з іх рознай глыбінёй. Добра было разглядаць тыя карты, яшчэ больш прыемна — самому іх расфарбоўваць алоўкамі ці акварэллю. І ва ўсім гэтым быў свой глыбокі падтэкст, свая свядомая і несвядомая мара, надзея: ах, каб жа гэта і мне!.. А можа, яно і будзе?..

На ілюстрацыі ў старым падручніку была вага над калодзежам, доўгае карыта, раўніна і самотнасць — адчуванне ўжо знаёмае, што вось і набыло двайное, загадкава прыгожае імя: «венгерская пушта».

Самотнасці зусім не перашкаджала тое, што пад вагою каля калодзежа былі чалавек і коні, якія пілі з карыта: я разумеў, што і вага, убачаная на чужой, далёкай яроўскай пашы, стаіць не так сабе, а каб у спёку пастухі паілі з карыта кароў. Аднак такое, праца яе, бывала рэдка, больш яна проста стаяла — адна ў чыстаполіцы...

Дома ў нас, за гасцінцам, які спачатку быў паўднёвай граніцай майго дзіцячага свету, віднеўся голы, самотны хутар, за ім прастора падсохлага куп'істага балота, тады святлейшае поле, а на полі, на ўзгорачку— яшчэ больш самотнае, здалёк маленькае дрэва. Яно таксама клікала кудысьці ўдаль, і да яго я за ўсё мае пражыванне ў родных Аўсяніках так і не выбраўся дайсці. Спачатку, па малалецтву, не змог, а потым, калі падрос і свет мой пачаў з кожным годам рабіцца ўсё большым, дрэва тое — з яго сумам ды заклікам — спакваля адыходзіла ў перажытае, ва ўспаміны.

А да вагі на яроўскай пашы я не вытрымаў-такі, нарэшце падышоў. Хоць і не хутка, а ўжо як быў юнаком. Да цёткі мы ездзілі не часта, але рознымі порамі года. Упершыню ўбачаную ўлетку вагу пасля бачыў я і ў асенняй імглістай аголенасці палёў, і ў белай сцюдзёнасці адзіноты зімовай. Зімою я і наблізіўся да яе, не падышоў, а пад'ехаў, вяртаючыся з Яроў. Снегу было яшчэ няшмат, самы пачатак зімы, і кабыла весела бегла па белі, з адным чалавекам у лёгкіх санках. І ў чалавека было легка на душы, бо ў тых Ярах, якія ён, здавалася, добра ўжо ведаў, яго спаткала рэдкая ўдача. Дзякуючы Людзе, што з шапялявай ды смяшлівай шчабятушкі вырасла на талковую і прыгожую дзеўку, я даведаўся, што ў аднаго яроўскага пажылога бывальца ды кнігалюба ёсць Рубакін, «Апавяданні пра вялікія падзеі разных часоў і народаў», кніга з багатай, прынаднай назвай, яшчэ адна кніга, пра якую дагэтуль я толькі чуў. І вось яна ўжо ў мяне пад кажухом, над поясам! Дзядзька, сябар нябожчыка Міхаіла, ахвотна паверыў, пазычыў на цэлых два тыдні, «ну, а не зможаш, дык хай сабе і трохі надаўжэй». Радасць далека не бібліятэчная, дзе безліч шчыльна застаўленых паліц і загадкава перапоўненых

кнігасховішчаў; радасць — на малады апетыт самотнага, прагнага самавука, для якога ад кнігі да кнігі няпэўныя месяцы надзеі на ўдачу і часта многія кіламетры ад вёскі да вёскі. Ад новай рэдкай удачы мне і падумалася тады: «Ну, дакуль жа я буду ўсё міма ды міма свае венгерскае пушты? Паўкіламетра збочыць, ды яшчэ на зімовай дарожнай свабодзе». І збочыў.

Тады я ўжо ведаў, нават даволі даўно, што гэтая вага на працягу двух з нечым ваенных гадоў стаяла на нейтральнай паласе, паміж акопамі рускіх і немцаў. Ні разу за той час не зарыпела, не апусціла ў застаялую ваду выпетранага ад многіх спёкаў ды сцюжаў драўлянага вядра, не асвяжыла першым попаўзам плыні доўгае, патрэсканае, ужо нібы па-музейнаму старадаўняе карыта-дзяўбунец...

Як выбухалі тут, навокал гэтага мёртвага вадапою, снарады, гулі-сіпелі асколкі і цёўкалі кулі?.. Чаму не збіла вагі — калі не снарадам, дык асколкамі?.. Няўжо і тут было чутна хрыпатае, дзікае штыкавое «ўра»?.. А потым, можа, і тут снавалі вялыя санітары і, набрыўшы на яшчэ адзін труп, утыкалі яго вінтоўку штыком у зямлю, прыкладам высока ўгару, значачы такім чынам яшчэ адну сваю нялёгкую знаходку?..

А можа, і тут, на гэтай пашы, якая за два пустыя леты ператварылася ў шчодра зараслы, чатыры разы не скошаны луг, па густой і намёрзлай траве якога, мякка топчучы разбітымі ботамі і шалпочучы поламі збуцвелых шынялёў, ішлі насустрач адны адным людзі, нарэшце, без зброі,— з усходніх акопаў салдаты ўжо не царскія, а з заходніх яшчэ ўсё кайзераўскія,— каб тут, у першым братанні, напіцца з аднаго вядра?..

Так я думаў тады, першы і адзіны раз у жыцці пастаяўшы каля свае даўняе загадкі. Ужо не дзіця, а без двух год салдат другой вайны, яшчэ шырэй, яшчэ глыбей, страшней сусветнай, ужо без братання...

Гэтай другой вайны, якая зноў жа здаецца людзям апошняй, калодзеж на пашы не перажыў, хоць і дайшоў, казалі, ад старасці. Едучы да цёткі Аксені над

восень 1944 года, пасля даўжэйшай разлукі, я ўжо не ўбачыў самотнай шэрай вагі. Аднак яшчэ праз трыццаць год, у службовай камандзіроўцы, яна мне прыгадалася ў новым, страшным падабенстве.

Далека ад нашага Наднямоння, у трохі інакш маляўнічым Магілёўскім Прыдняпроўі, на месцы колішняй, назаўсёды ўжо невядомай вёскі, спаленай гітлераўцамі разам з людзьмі, у лугавой, па-летняму раскошнай чыстаполіцы стаяў самотным помнікам шэры калодзежны журавель. Ужо не над вадой, заваленай у спарахнелым зрубе, з неяк ненатуральна строма задзёртай вагой і дубовай, тупой ды тоўстай рагацінай сахі, каля якіх бездапаможна звісаў і ад ветру пагойдваўся смык без вядра — як рука з адарванай далонню.

5

Хлопчык з вялікімі карымі вачыма, з даўно не стрыжанымі залатымі кудзеркамі,— як анёлачак з каляровай паштоўкі. І яшчэ прыгажэйшы, бо сапраўдны, жывы і мілы, няшчасны — хоць ты заплач. Тым больш што з вачэй яго коцяцца буйныя слёзы, а ён не можа іх стрымаць, як ні намагаецца.

Медсястра, пажылая жанчына ў белым халаце, разбінтоўвае яго адарваную вышэй калена ножку і строга супакойвае:

— Не плач, стралок. Палез, куды не трэба, вось і маеш...

Рукі яе працуюць разумна і хутка, робяць тое, што трэба, як найспраўней, і ў гэтым іх матчына дабрата. А хлопчык, цераз сваю неймаверную мужнасць, ціха і зрэдку, з тымі міжвольнымі, буйнымі слязьмі ў вялікіх перапоўненых вачах, на бледных шчоках, на дрыготкім падбародачку, паўтарае:

— Ой-ёй-ёй!.. Ой-ёй-ёй!..

Паўза цярплівасці, і тое самае зноў — усё-такі дзіцячае.

Гэта я памятаю з лета 1945 года, з перавязачнага пакоя ў мінскай клініцы.

А за гэтым балюча згадваецца яшчэ на дваццаць год ранейшае, з майго пасляваеннага маленства.

Сяброўка нашых гульняў і працы — на вуліцы, на пашы, у школе — Маня Варона, пра якую бацька яе, прастадушны дзядзька Цыбук, гаварыў неяк нашай маме:

— Бяда такая, Ганно. Каб гэта ж цяля ці аўца, то чалавек прадаў бы ці дарэзаў бы, а гэта ж дзіця...

Манін твар быў скарэжаны ад выбуху той «бомбачкі», якую два хлопцы разбіралі, а яна, таксама смелая, толькі глядзела. Гэта здарылася яшчэ тады, калі мы з мамай і Раманам былі ў бежанстве, і хлопца, якога парвала насмерць, таго Вінцусёвага Петрыка, я не ведаю. Другі хлопец, Богушаў Шура, застаўся глухаваты і з сапсаванай левай рукой. А Мані вырвала вока з брывом, патрушчыла сківіцу і рэбры з правага боку. Яна хадзіла скрывіўшыся набок і згорбіўшыся неяк даўганоса, з уцягнутым падбародкам, за што яе і празвалі Варонай.

Першы раз убачыўшы Маню, я быў нават спалохаўся, а потым той страх і грэблівасць перамяжаліся то з жаласцю, то — спакваля — з прывычкай.

З усіх маіх сяброў і сяброваак ніхто ў нашай вёсцы доўга не ведаў, што засталося пасля вайны на той бок былой лініі руска-нямецкага фронту, бо толькі наша цётка была так далека замужам і толькі я быў за тою вагай на яроўскай пашы. І я расказваў на вуліцы з гонарам першаадкрывальніка і адзінага знаўцы пра чорныя драцяныя копы на скошаным лузе і ў збожжы, пра той цымантовы нямецкі бліндаж, які я бачыў у яры, няхай сабе здалёк і зверху, пра яроўскія гумны і хлявы, не такія, як нашы, а плеценыя з вецця і абмазаныя глінай, і пра зямлянкі ў тых людзей, што не паспелі зляпіць

хоць бы якую хату, як мой чорнабароды дзядзька Міхаіл.

А што вайна пакінула ў Аўсяніках, гэта ўжо ведалі мы ўсе. Галоўнае — насып вузкакалейкі.

Значна пазней мне стала вядома і зразумела, што наша вузкакалейка была праведзена ад чыгуначнай магістралі Масква -— Варшава да лініі фронту. Такая самая была праведзена і немцамі, з іхняга боку. Тая вузкакалейка перажыла і Другую сусветную вайну, я меў пацеху праехацца ў недарослым вагончыку ў пяцідзесятых гадах. Рускую вузкакалейку ліквідавалі ў «свабоду». Людзі, хто не быў тады ў бежанстве і ў каго была ў хаце сіла, расцягнулі і рэйкі, і шпалы, і станцыю, што была каля нашай вёскі, а заадно ўжо разабралі і «магазін» —вялікі грамадскі свіран, куды здаўна і разумна ссыпалася збожжа: на выпадак бяды, неўраджаю або пажару, каб талакой ратавацца ад голаду. Паравозікі і вагончыкі нашым параздзіраць не давялося, салдаты адагналі ўсё да тое станцыі Замір'е, што на вялікай чыгунцы, і там яны дасталіся, відаць, камусьці іншаму.

Калі і я, сказаўшы высокім стылем некаторых заслужаных жыццяпісаў, пачынаў сваю працоўную дзейнасць свіным пастушком, насып вузкакалейкі, дзе ён праходзіў па полі, быў ужо амаль зусім роўна разараны, а на пашы яшчэ заставаўся. Там ён густа ды роўна аброс травою з белымі кветачкамі дзяцеліны і жоўтымі кураслепу, і нашы дзюдзі ахвотна грызлі тую былую стратэгію. А мы то даганяліся па такой незвычайнай дарозе, то скочваліся бокам пад адхоны, то капалі ў іх печкі, гуляючы ў сям'ю.

Час у маленстве вымяраецца днямі. Два, тры гады таму назад — гэта ўжо вельмі многа, а тое, што было да нас, да нашага ўступлення ў свядомасць — ужо і наогул легенда.

Такой легендай была для нас наша вузкакалейка таго часу, калі па ёй хадзілі цягнікі і станцыя была і называлася Сібірка. Будавалі яе «найбольш усё кіргізы

ў халатах ды ў каўпачках», як потым я даведаўся — рабочыя каманды з узбекаў, таджыкаў, уласна кіргізаў, што ў тую вайну са зброяй не ваявалі. Цётка Анэта расказвала, што «кіргізы» жылі тады па хатах, вечарамі гулялі ў нейкія косці і галаганілі не па-нашаму.

— Як раскрычацца каторы раз, дык я і гукаю свайму крахтуну на печ: «Устаў бы ты, Васіль, ды ўзяў бы ты рамень, ды супакоіў бы іх трохі!..»

Легенда разгаліноўвалася: другая наша суседка, баба Ярына, успамінала, як яна аднойчы выйшла на кірмаш у Мілтачы, каля той станцыі ішла, а салдаты гукаюць:

— Бабушка, пагадзі, падвязём!

— Ат,— кажу я ім,— пакуль вы гэты свой самавар распаліце, дык я тым часам і зайду! Ажно ж, трасца яго галаве, распалілі — пыхкае, ляціць. Так і мінулі мяне. Стаяць на той сваёй платхорме ды смяюцца...

Некаторыя легенды раскрываліся многа пазней. Пра тое, хто колькі схапіў у «свабоду» на той Сібірцы, спачатку толькі гаварылася, доўга і цьмяна, прыблізна, і ўжо толькі ў 1934 годзе, калі наша вёска на большую палавіну згарэла, сын Тонінага дзеда Прочыма, дзядзька Цімох, прызнаўся, што ў іхняй каморы толькі салдадкіх ботаў згарэла сорак тры пары. І не адразу прызнаўся. Пажар быў якраз у кірмашны дзень. Цімох, ледзь не запарыўшы каня, даляцеў з Мілтачоў на той дым тады, калі ўжо яму было позна. Яго трымалі, аплёўшы рукамі, жонка і сястра, а ён ірваўся да сякеры ці хоць да якога друка, каб бегчы да таго, з чыйго двара загарэлася.

— Цётко Ганно,— казаў ён потым нашай маме, калі яны ў нас жылі, бо наша хата не згарэла,— дальбог жа, забіў бы я тады Ёсіпа, ну, на месцы забіў бы!..

Тым разам ён і прызнаўся пра сорак тры пары ботаў, раскрыў сямейную таямніцу. Людзі казалі — далёка не ўсю...

Зрэшты, дзед Прочым у «свабоду» падлапіўся не адзін: большасць людзей з нашай вёскі ў бежанстве не была.

Апроч усяго таго, што вайна пакінула для дарослых,— рэйкі, шпалы, калючы дрот, дошкі, бэлькі, боты, шынялі, папахі са штучнай мярлушкі, башлыкі,— было сёе-тое і нам, для адкрытай гульні і для захоўвання ў таямніцы. Былі патроны, з порахам і пустыя, салдацкія рамяні, цэшкі і гузікі, снарадныя галоўкі, з якіх, пры дапамозе цвіка і вяровачкі, рабіліся прышыбкія ваўчкі. У хаце ў нас адкрыта вісела на вушаку плеценая казацкая нагайка, якая прымала часам пэўны ўдзел у маім выхаванні, а пад страхой у нашым хляве была заткнена сцішна бліскучая, вострая шашка ў скураной похве з меднымі бляшкамі — таксама казацкая. Шашкай можна было пакарыстацца раз у год, дый то з вялікаю асцярогай. Гэта, праўда, рабіў спачатку адзін Раман, калі мы ў полі, на макрэйшым ад пашы канцы паласы, секлі ўвосень капусту. Я толькі пазіраў, а мамаківала галавою на Рамана.

— І ты як блазен, гаспадар!..— А потым нечакана дадала: — Даў бы ўжо і гэтаму секануць. Бачыш, як уталопіўся?

Раман мне даў, і я тады ссек ажно чатыры качаны. Па хатах засталіся яшчэ і сякія-такія пісьмовыя помнікі прыфрантавой паласы: кнігі, падшыўкі ілюстраваных часопісаў, паштоўкі патрыятычнага зместу. На адной з іх мы бачылі самага першага Георгіеўскага кавалера той вайны, данскога казака Кузьму Кручкова; на другой вусатага дзеда Франца-Іосіфа, аўстрыйскага цара, які сядзеў, як у лодцы, у вялізным галёшы; на трэцяй скакала дзеўка, а рускі салдат іграў на балалайцы. На паштоўках былі і вершыкі, з якіх я памятаю паасобныя радкі. Першы вершык расказваў, як той казак Кручкоў адзін адбіваўся ад цэлай чарады нямецкіх коннікаў, многіх пасек, пакалоў, а потым «товарищи тут подоспели и Кузьке живо помогли». Другі, пра дзеда ў галёшы, расказваў, як «Франц-Иосиф видел сон, будто он Наполеон». Трэці вершык — дуэт з-пад балалайкі:

— *Все не может перестать,*

Пляшет с новой силой!
— Ну, а как же не плясать,
Коль приехал милый?

Да кніг і часопісаў, што зрэдку захаваліся ў некаторых хатах, я вярнуўся пазней, з ужо абуджанай ахвотай, а то і прагай да слова, а тады мы, малыя, толькі гарталі іх, дзеля «цацак», малюнкаў.

Вайна пакінула і насценную літаратуру.

Над дзвярыма цётчынай хаты, перавезенай у Яры з далейшай ад нямецкай лініі вёскі, застаўся чорны надпіс буйнымі літарамі: Villa Lieschen. Раман у бежанстве хадзіў у гарадское вучылішча, і ён, у мой першы прыезд да цёткі Аксені, растлумачыў, што гэта азначае «віла Лізачка», што так пацешыўся на чужыне нейкі вусаты мурлач у спічастай, сукном абцягнутай касцы. Ужо і цёткі няма, і Міхаіла, яшчэ даўней, у Люды дзеці павырасталі, а надпіс той усё трымаецца — ужо не на хаце, а над дзвярыма хлява, зробленага са старое хаты.

А на дзвярах нашай адрынкі, з сярэдзіны, ужо тым часам зусім зацёрся падрабязны, старанна выведзены алоўкам адрас казака з данской станіцы Міцякінскай, імя і прозвішча і нумар часці якога памяць мая аж дагэтуль не захавала.

Іншых пісьмовых помнікаў не засталося. Або пісьменнасці было ў той час настолькі менш, або моды такое — мазаць на сценах, на дзвярах. Быў затое ў Аўсяніках ваенны фальклор, брудныя пацяробкі з афіцэрскіх і салдацкіх сталоў, якімі доўга ласаваліся і моладзь, і мы, цікаўная малеча.

Вясёлая балбатуха Люба, маладзейшая Тоніна цётка, ці па ваду ішла, ці грады палола, ці памыі пляхала з вядра за плот — заўсёды штосьці спявала. Многа ўсяго-ўсялякага вынесла яна свежай памяццю з ваенных дзён, вырастаючы з падлетка на дзеўку, і цяпер не магла ўсім тым скарбам нацешыцца. Настырным, звонкім голасам выводзіла ці вышчабетвала то

жаласлівую «Разлуку», то весялейшае што-небудзь, скажам, такі вось «жестокий романс»:

Ваходзіць мілай ў залу,
Растропаны вусы,
Знімае чорну шляпу
І смотрыць на часы...

Спявала Люба вельмі старанна, амаль урачыста, і для душы, і з пэўным разлікам выданніцы, і гэтым паднімаючы сабе цану. Дый пра вайну яна ўспамінала па-свойму:

— Ераплан нямецкі прыляціць, з такімі чорнымі крыжамі. Тара-лах-ціць!.. А салдацікі павыбягаюць з хатаў ды з вінтовачак: пух!.. пух!.. Ой, весела было!..

Дзецюкі і мужчыны добрымі галасамі спявалі на вуліцы салдацкія брыдкія песні і яшчэ бруднейшыя прыпеўкі, у паўзах падмацоўваючы іх матам, рогатам і іншымі адзнакамі маладога здароўя. І ў вясновыя звонкія вечары ўсё такое свабодна даходзіла ў хаты. Мама наша толькі ўздыхала: «Госпадзі, і памаліцца не дадуць...» А мне, калі б гэта па-віднаму, сорамна было б зірнуць ёй у вочы, нібы вінаватаму. Хоць сам я на пашы і лаяўся. Праўда, менш за іншых, бо з асцярогай, што дома дачуюцца. Бо і Раман пры маме, нават пры мне не лаяўся.

З тых неахайных песенных аб'едкаў дзецям даставаліся аб'едкі яшчэ больш прыблізныя. Хоць бы з той песні, дзе

У цяні густой акацыі,
На беражку марском
Сядзеў старык Гарасім
І чысціў пуп пяском...

Мы разумелі ўсё, апроч Гарацыя, з якога ў нас атрымаўся Гарасім, балазе такі дзядзька ў Аўсяніках быў.

За брыдкія песні дома нам даставалася, хоць і далека не кожнаму, і мы іх спявалі на пашы, у поўнай свабодзе.

Былі, аднак, не толькі брыдкія. З тых дзён я ўсё жыццё люблю дзве паэтычныя песні — «По Дону гуляет» і асабліва «Под ракитою зеленой».

Першая з іх, пры ўсёй прастаце, нават і прымітыўнасці, гучаннем сваей раздольнай мелодыі назаўсёды спалучылася для мяне са светлым летнім вечарам, калі дзяўчаты і маладзіцы вярталіся з сенавання і здалёк яшчэ ў вёску плыла іх песня, калі не вельмі стройная, дык шчырая — да захаплення... Зрэшты, гэта ўжо сёння я так гавару, тады ж іх песня была чароўна прыгожая.

Другую, «Под ракитою», спявалі звычайна мужчыны. І некаторым з іх, старэйшым, словы песні нагадвалі многае, што каму давялося паспытаць ці ў царскую вайну, ці ў грамадзянскую. У гэтай песні мяне чаравала ўжо не толькі мелодыя, але і словы, і тое, што бачылася за імі, асабліва ж там, дзе

...Кровь лилась из свежей раны

На истоптанный песок...

Пясок патаптаны не проста, не так сабе, а ў штыкавым баі, жах якога я адчуваў, як тады мне здавалася, ужо на ўсю глыбіню. А былі ж яшчэ пра вайну і расказы, расказы...

6

Раман паехаў у лес і пад вечар прывёз штук з пятнаццаць маладзенькіх доўгіх бярозак. Гэта было ў суботу перад Сёмухай, ездзіў ён на возе, а бярозкі былі тоненькія і зялёныя. Прывёз ён і пук аеру.

Я пасвіў на вузкакалейцы нашу свінню з парасятамі і, як толькі ўбачыў, што Раман едзе выганам з-за ракі, пагнаў сваю чародку дахаты, зусім не падазраючы, якая там крыўда чакае мяне. Мала таго што ён у лес мяне не ўзяў, дык яшчэ і накрычалі, ён і мама, што я ўжо не малы, што сонца яшчэ высока і ўсе дзеці пасуць...

Адправілі зноў на пашу. Праўда, Раман адламаў мне ад дзвюх зялёных доўгіх аерын таўсцейшыя, бела-ружовыя канчары, аднак жа ўсё іншае — ён будзе дома рабіць без мяне. Бярозкі, знятыя з распрэжанага воза, ужо стаялі на двары каля плота, яшчэ больш тонкія і доўгія. Жывенькія, стракатыя, з зялёнымі зубчастымі лісточкамі. Такіх бярозак у вёсцы няма, аніводнай такой, бо тут яны толькі старыя, вялікія. Сёння, і заўтра, і паслязаўтра, і яшчэ даўжэй яны будуць стаяць каля нашай хаты радком, укапаныя, бо на Сёмуху свята такое. Аер пакрышаць доўгімі кавалкамі, раскідаюць яго па вымытай падлозе. І ўсё гэта — Раман і мама, без мяне!..

Я гнаў сваю свінню і парасят (падохлі б яны ўсе!..), трохі цёўкаў аерынай, як на губным гармоніку, і, разумеецца, плакаў. Мне не было яшчэ шасці гадоў. Цяпер, у старасці, бярозкі тыя ўжо неаднойчы прыгадваліся тою сваёй хвалюючай незвычайнасцю, мноствам лісточкаў, убачаных так блізка, а што ж ужо казаць пра той далёкі дзень,— як я тады адчуваў сваю крыўду, горыч нялёгкага абавязку...

Не толькі пасвіць — і касіць, і жаць мы пачыналі вельмі рана, што і дагэтуль значыцца на пальцах ледзь прыкметнымі парэзамі. За плуг, калі па-сапраўднаму, мы браліся пазней, а паараць толькі для першай радасці — гэта ўжо гонар быў, і не абы-які. Як на каня самому сеўшы ўпершыню, як першыя чаравікі абуўшы.

Дзве нашы каровы займала тады Анэціна Жэня, старэйшая за мяне. Але на трэці год і я далучыўся да пастухоў каровіных. І там ужо ў мяне былі іншыя сябрукі, няхай сабе і старэйшыя трохі, а першы сярод, іх Шура Богуш, у якога было тры мянушкі — Аляксандр Сяргеевіч, Сцягач і Глушак, адна нязлосная, а дзве для лаянкі.

Шура быў больш як на два гады старэйшы за мяне. Перад вайной бацька яго, Сяргей, працаваў у Пецярбургу на заводзе, чытаў многа кніжак і першага сына назваў Аляксандрам, у гонар любімага Пушкіна. Сына першага і адзінага, бо жонка памерла ад першых

родаў. Сяргей прывёз малое ў Аўсянікі, бацьку і сястры, а сам неўзабаве пайшоў на вайну. Праз пяць гадоў ён заявіўся дахаты чырвонаармейцам, як на Варшаву ішлі. І другі раз заскочыў конна з гасцінца, калі адступалі. Трохі забавіўся ў бацькавай хаце, і вось тады яго дагналі польскія ўланы, засеклі шаблямі яшчэ на аўсяніцкім полі. Шурава цётка, пакуль выйсці замуж, паспела падгадаваць пляменніка, а тады ўжо хлопец жыў пры дзеду і дзядзьку Іване, які тым часам вырас на дзецюка.

Дзед Богуш быў высокі, з сівай барадой, яшчэ не горбіўся, але хадзіў заўсёды з кульбай і ўжо толькі хаты глядзеў. Усю работу, і мужчынскую, і бабскую, рабіў у іх Іван, які пры сваёй рослай ды сутулаватай дужасці не толькі гаварыў смешна танклявым голасам, але часамі, прастарэкуючы з суседкамі, і памыляўся: «Я сама зварыла. Я сама спяку...»

Аляксандрам Сяргеевічам Шуру, уласна кажучы, не пазывалі — так пра яго гаварылі часамі дарослыя, хто ўспамінаючы яго бацьку як проста добрага чалавека, а хто і як светлага хлопца, які перад вайной, калі з Піцера прыязджаў і да таго яшчэ, у вёсцы жывучы, кніжкі чытаў не толькі сам сабе, але і людзям, уголас. Калі мы пасвілі, я пра Пушкіна ўжо трохі ведаў, бо ў нас была такая кніга, і называць Шуру Аляксандрам Сяргеевічам, часцей у думках, любіў і дагэтуль люблю, ужо, вядома, па-іншаму, з іншай усмешкай.

Мянушка Глушак была вельмі простая: ад выбуху той «бомбачкі», якую яны з Вінцусёвым Петрыкам, пры Мані Вароне, што ўсюды лезла з хлопцамі, узяліся трохі разабраць, Шура аглух, больш на правае вуха. Адтуль жа пайшоў і Сцягач. Знявечаная левая рука загаілася ў яго так, што з пяці пальцаў атрымалася тры: вялікі застаўся адзін, а паказальны з сярэднім і безыменны з мізінцам зрасліся. Камусьці першаму такая далонь нагадала сцягач, сагнуты трохзубы сахор, якім на полі сцягаюць з воза гной, і параўнанне стала мянушкай. Шура быў вельмі дужы — учэпіцца за каршэнь тым сваім сцягачом, дык і не вырабішся. А глухаватасць дала яму ўсмешку, трохі разгубленую, а больш

дабрадушную.

Бліжэй пасябравалі мы з ім праз рыбалку.

Многа шчасця было ўжо ў самой падрыхтоўцы да тае рыбалкі, у працэсе наладжвання вудаў. Галоўнымі былі тут зазубень-кручок і вудзільна. Адзін трэба было купіць, а другое загадзя падрыхтаваць. Найлепш — арэшыну, доўга-танклявую, роўную ды яшчэ і выпрастаную ў пазе сцяны знадворку, прыцягнуўшы той светла-карычневы, драпясценькі, сям-там гузаваты прут прабоямі, якіх таксама трэба самому насекчы ды назагінаць з калючага дроту. Шура, нягледзячы на свой «сцягач», рабіў усё гэта вельмі спраўна, я яму трохі памагаў, а больш дык прыглядаўся, змалку не надта спрытны сам, але ахвочы любавацца майстравітасцю іншых. Потым мы браліся за шнуры. На іх ішло валасенне з конскага хваста, абавязкова белае. Белых коней было ў Аўсяніках мала, дый не да кожнага даступішся, а то яшчэ і па вушах заробіш ад гаспадара. За ўсіх адказваў стары сівак адзінокай удавы Яроміхі, худы, папярэшчаны грэчкай Павел Бурэ, «поставщик, двора его величества». Так назваў яго Тонін дзед Прочым, у камізэлі ў якога, на ланцужку, бываў часам і, у свята якое, гадзіннік з дробненькім надпісам на покрыўцы, з сярэдзіны. Павел Бурэ таксама ведаў нашага брата. Спачатку ён адступаўся, касавурыўся, цяжка, няўдала іўкаў, каб кагораму прыпаяць, аднак, акружаны, здаваўся. Так бывала з ім часта, так зрабілі і мы з Шурам. Ён трымаў яго «сцягачом» за грыву, другою рукой за храпу, а я ўжо — таксама смеласці трэба і асцярогі! — натузваў пасмачкамі валасні. З гусінымі паплаўкамі і волавам на грузіла клопату было менш. А найменш з чарвякамі ці з хлебным мякішам, на што мы вудзілі.

Дзяўчаты пусцілі нас на рэчку апоўдні, а вярнуліся мы ўжо разам з каровамі. І пайшлі з Шурам адразу да нас. Раман пасмяяўся з такога ўлову: дзве плотачкі, акунь і трынаццаць келбікаў-печкуроў. Ён сказаў тады нават: «Найлепш, кажуць, тая рыба, што чухаецца аб плот». Але мы сваю рыбу пачысцілі, і мама нам яе

падсмажыла. Гэта было ў нядзелю, Раман прынядзеліўся і кудысьці пайшоў, а мама есці з намі не захацела. «І так жа ў вас тое рыбы добраму кату на хап!» А наша вячэра, ужо пры лямпе, была вельмі смачная. Звычайна ж бывала так, што «пойдзем да вас — ты паабедаеш, потым да нас — я паабедаю», а тут — Шура ў нас, і мы сядзім, ямо, а наша мама глядзіць і ўсміхаецда: «Во рыбакі!..» А ў Шуры ж мамы няма, і наогул... ну, гэта так добра, што вось мы ў нас, за нашым сталом, і ямо, і гаворым. А мама нам і чаю яшчэ дала салодкага — ліпавы цвет, запараны ў гаршку,— і хлеба маслам намазана.

Пасля яды я быў з самага малку прывучаны хрысціцца, нават малітву гаварыць: «Благодарю тебя, Создатель...» Каровіным пастухом маліцца я пачаў адвыкаць, тым больш няёмка было пры чужых, але хрысціцца яшчэ ўсё хрысціўся. А Шура тады ўстаў, паглядзеў на іконы на покуці, надзьмуўся, здаволены, і нібы выдыхнуў:

— Годзь-дзе!

Мне было трохі смешна, а больш дык зайздросна, ці што — во якая свабода! Ды што ж, ён старэйшы...

Добра гэта — мець сябра, большага за цябе.

Сябравалі мы, хлапчукі, і з дзяўчатамі. Сябраванне тое было спачатку такім, як у мяне з Тоняй, у кожнай парачкі ці тройкі дружбакоў крыху па-свойму. Гэта дома яшчэ, пакуль мы не пасвілі, і на першай свіной пасьбе таксама.

У свіных пастушкоў гульні былі яшчэ зусім дзіцячыя.

Скажам, сёння мы капалі новую печку ў адкосе вузкакалейкі або, калі старая печка была яшчэ добрая, гульню пачыналі адразу са снедання. Як заўсёды былі выбраны тата і мама, дзед і бабуля, сыны і дочкі, і кожны стараўся адпавядаць сваёй ролі: кашляць, бурчэць, камандаваць, сварыцца, плакаць — паўтаралася тое, што мы бачылі дома. Сёння была ў спектаклі нядзеля, і снедалі мы, як заўсёды ў святы

дзень, аладкамі, напёкшы іх з пяску. Потым сям'я збіралася хто куды. Дзед і бабуля «лезлі на печ»: проста сядалі трохі збоку, дзед бухукаў, а баба нешта ўсё наракала. Тата з мамай ехалі ў госці: сядалі воддаль на траве, тата цмокаў на ўяўнага каня, сцябаў яго сапраўднай пугай і ледзь не зусім па-даросламу лаяўся, а мама, на гэты раз, па нечай маме, была разважлівая, дакарала спакойна: «Паспеем, не гані ты яго, учора за дзень наараўсё». Моладзь ладзіла танцы, у нас казалі: гуляннё. Выбіраліся музыканты. Адзін рэпіў на скрыпцы, кійком на кійку, другі заліхвацка расцягваў уяўны гармонік, трэці барабаніў кіем на зямлі і, для поўнага падабенства, дзынкаў губамі, пераймаючы медныя талеркі. Гарманіст гудзеў сваё «тува-тува-тува», а скрыпач то падцілінькваў яму, то спяваў па-вясельнаму:

Дылі, дылі, дылі,
едуць маладыя,
едуць маладыя
на сівай кабыле.
Кабыла кульгачка,
пад хвастом балячка...

Пасля танцаў моладзь разыходзілася парамі, «ухаджваць». Сядзелі, абдымаліся, хіхікалі. Потым тата і мама вярталіся з гасцей. Тата быў п'яны. Бабуля з печы лаяла яго, дзед кашляў, добрая мама ўсіх супакойвала, а потым ужо лажыліся спаць: дзед з бабай сабе, тата з мамай сабе, усе паабдымаўшыся, як тыя парачкі, што яшчэ ўсё буркавалі на сваіх «лаўках».

Такія спектаклі без гледачоў, калі не лічыць свіней, што трохі воддаль, абыякава плямкалі ды парохквалі на адкосах вузкакалейкі, кожны раз наладжваліся па-іншаму. Бывалі святы, бывалі і будні, калі мы і пралі, і ткалі, і падшывалі лапці, і калолі вепрука, і аралі. Вепруком артысты бывалі ахвотна, піск пад уяўнай швайкай бываў страшэнны. Хто іграў ролю плуга, той лажыўся на спіну і задзіраў ногі, за ступакі якіх араты трымаўся, як за ручкі, цмокаючы на ўяўнага каня і падганяючы яго нагою пад плугаў азадак. Словам, усё,

чаго не хапала, жыва ўяўлялася, бо галоўнае — былі мы самі, заўсёды нястомныя, цікаўныя, з вострай памяццю, назіральнасцю, уяўленнем.

Гульні свіных пастушкоў былі працягам гульняў вольнага часу, гадоў да шасці, калі гулялася яшчэ зусім наіўна. Праўда, ужо і тады мы часамі хадзілі на сена, дзе гуртам гулялі ў «тату і маму»: лажыліся спаць, абдымаліся,ціскаліся, але ва ўсім гэтым не было яшчэ ні разумення, ні сораму, хоць ад вялікіх мы і хаваліся. Разуменне і сорам прыйшлі пазней, спакваля — трохі тады, калі мы ўжо выганялі свіней, а яшчэ больш — калі пасвілі кароў, калі найменшаму, як мне, магло быць дзевяць, а найбольшаму і трынаццаць, як нашай Мані Вароне.

Вучыліся ўсе ад усіх, і вучыцца было ад каго. Першы, штодзённы прыклад прастаты адносін давала прырода. З самага малку, калі ў чалавека бывае найбольш ненатольных «чаму?», мы бачылі, як гэта робіць усё жывое. Слоўнік для акрэслення таго, і брыдкага, і панаднага, быў адпаведна багаты. Коні палявалі, каровы бегалі, свінні гукалі, авечкі маркатавалі, сабакі гандлявалі, каты марцавалі. Пра птушак, усіх аднолькава, гаварылася: граюць. І куры, і буслы, і вераб'і, і галубы. У буслоў гэта адбывалася пад самым небам, на гумне, а ў галубоў найпрыгажэй: яны спачатку доўга цалаваліся, пяшчотна гудучы. Вясной славутая трэска лезла на трэску. Нават жабы і тыя паркаваліся, цяжка скакалі верхам адна на адной, і гэта называлася нерасам. Што было смешна, а што — напрыклад, галубы — ужо і хвалявала нас, не называючыся каханнем.

Не лічачы звычайнай і штодзённай грубасці, прастаты ў акрэсліванні ўсяго сваімі словамі, была яшчэ і манерная лаянка, якое мужчыны навалаклі з усіх казармаў царскай імперыі, а потым ужо і польскага «паньства», дзяржавы. Не ўсе бацькі асцерагаліся гаварыць пра гэта пры малых. У цясноце хат маладыя, жанатыя не заўсёды спалі ў каморы і не заўсёды маглі дачакацца, пакуль тыя хатнія паснуць. А хто і не вельмі хацеў

засынаць, прыслухоўваўся, хоць і набегаўся за дзень на пашы. Прочымаў Цімох ажаніўся, як гаварылася, на вельмі прыгожай Зосі з далёкай вёскі. Мы, хлапчукі, падпільнавалі, як тая тоненькая Зося купалася раз адна ў рацэ, а потым гуртам абмяркоўвалі і тое, што пабачылі, і тое, што ўяўлялася ў дачыненні з целюкаватым здаравяком Цімохам. Сабраўшыся на вуліцы ці, зімою, у нечай хаце, мужчыны маглі свабодна ўзняць і такую тэму: «Ну, хлопцы, давай раскажам, як у каго было ў першую ноч». І ўсё гэта пры малых, не вельмі іх адганяючы, калі на вуліцы, а ў хаце нібы не памятаючы, хто іх слухае з печы. Каханне дзецюкоў з дзяўчатамі, у асноўным патаемнае, выходзіла наверх то вяселлем, то гаворкаю пра тое, як тая ці іншая няўдала скінула, ад чаго «бедная» або і «сучка гэтая» вось і «сохне цяпер», то спробамі атруціцца самой ці піхнуць у рэчку шчаслівейшую саперніцу, а то і проста цяжарнасцю ашуканай дзяўчыны, з якое тады за вочы і ў вочы кпілі: «Што, з'ела павука?..»

Зімой, на Масленіцу, жанчыны гулялі «на доўгі лён»: каб ён ім улетку добра ўрадзіў. Спачатку, пакуль валіцца на сані ды імчацца з песнямі ў другую вёску, яны галёкалі ў чыёй-небудзь хаце, а мы і дарослыя дзецюкі і мужчыны стаялі ды начэквалі цікавага. І яно пасля пачыналася. Трохі падвыпіўшы, маладзіцы і весялейшыя цёткі з крыкам і смехам высыпалі на вуліцу. Некаторыя былі «за мужчын», у шапках і ў портках, намазаўшы сажай вусы, а порткі ўзброіўшы морквінай ці тонкім бураком. Мама мая гаварыла, што як жанчына вылаецца матам, дык пад ёю на цэлы сажань углыбіню загарыцца зямля — такі грэх. Бабы звычайна і не лаяліся па-мужчынску, у сварках далей «пацалуй ты мне» ці «а во табе» не даходзіла. А цяпер, на Масленіцу, быў і мат, нейкі нягеглы ў вуснах жанчын, і такія прыпеўкі, што проста не верылася: няўжо тая ці гэтая, маладая ці трохі старэйшая цётка цішком насіла ў сабе дагэтуль ажно такую смешную брыдоту... Ды што казаць пра маладых... Дзед Богуш быў добры, разумны і смелы. Пра дабрату яго я ведаў і сам. Раз я прыпасваў свае каровы на папары, паміж Прочымавым жытам і Богушавым аўсом, трохі прыцiх,

задумаўся седзячы, потым прылёг і, заўсёды гатовы, заснуў...

— Унучак, уставай! — катурхаў мяне дзед.

Я ўсхапіўся і ўбачыў, што каровы мае — у іхнім, Богушавым, аўсе! Толькі пысамі ўгару патузваюць, цярэбячы яго, яшчэ зялёны. Я страшэнна спалохаўся, мне было вельмі брыдка, нават і так падумалася балюча, што вось канец і нашай з Шурам дружбы — як ты зойдзеш цяпер да іх у хату. А дзед сказаў:

— Адвярні іх, унучак. І не ляжы, бо зноў заснеш.

Больш нічога. Кульба ў яго руцэ засталася толькі падпоркай.

Пра дзедавы розум і смеласць.

У вайну, калі тут стаялі рускія, у Богушавых жыў афіцэр. І ўсё свістаў у хаце, як быццам тут ні людзей, ні іконаў. І дзеду такое вельмі не падабалася. Спачатку ён маўчаў — што ж, усё-такі пастаялец не абы-хто, а ваша благародзіе. Потым не вытрымаў.

— Свішчы, свішчы,— сказаў,— ужо семнаццаць губерняў прасвістаў, васемнаццатую свішчаш?

— Молчи, старик! — уз'еўся той штабс-капітан.

А дзед:

— Вось давай мы з табой, як людзі, і памаўчым.

Пра гэта расказвалі, а другі раз, ужо на маіх вачах, польскі камендант паліцыі ехаў па нашай вёсцы конна. Было нейкае свята, і мужчыны сядзелі перад дзедавай хатай.

Пан камендант спыніўся каля іх, спачатку пачакаў, а потым:

— А чэму ж то не вітаце сень зэ мнон?

Усе маўчаць, а дзед яму, як заўсёды спакойна:

— У нас яно спрадвеку так, што калі добры чалавек да людзей падыходзіць або пад'язджае, вось як ты, дык сам і вітаецца першы.

— Цо, цо ты мувіш, стары галгане?

— А ўжо ж, калі я цябе разумею, дык і ты падвучыся, і будзеш ведаць, што я гавару.

Дзеда я паважаў і любіў разам з Шурам, можа, і таму яшчэ, што свайго ў мяне не было. І дзеда не было, і бацькі я не памятаў. А да таго ж яшчэ, да дабраты, розуму і смеласці, ён быў такі магутны і стары. Адно, праўда, уяўлялася, а ўжо другое, дык было відаць. Нейк калі ён прыйшоў да ракі, дзе мы купаліся, і пачаў распранацца, я з вады вельмі здзівіўся, што ён не толькі сівы сам, але і ўсюды ў яго ўжо сіва. І дзіўным, да сораму дзіўным, ужо не толькі смешным тады здалося мне тое, што нядаўна пра дзеда расказвалі. Як удава Яроміха папрасіла яго па-суседску набіць на цабэрак абручы, а калі ён набіў і прынёс, яна пачала яму дзякаваць і пытацца:

— А што ж вам, дзедачку, за гэта? Што?

Дзед хмыкнуў у бараду і сказаў:

— Ты мне, галубко, сырое... Памяркуемся трохі, як баба з мужчынай...

І гэта, і яшчэ сёе-тое пра дзеда, што мы чулі ў вёсцы і на пашы, Шуру нібы і не крыўдзіла, смяяўся ён разам з усімі.

Уплыў нармальнага, што акружала нас у прыродзе, уплыў свабоднай, цёмнай разбэшчанасці слова і, у пэўнай ступені, паводзіны дарослых рабілі сваё. Пасучы свіней, мы яшчэ заставаліся зусім дзецьмі, якія, хоць і пераймалі ў гульнях і сон бацькоў, і заляцанне моладзі, за сваёю патрэбай адбягаліся ад гурту зусім недалёка. А ўжо ў вышэйшым класе гэтай пастухоўскай школы, каля кароў, нашы гульні, гутаркі, паводзіны пачыналі быць іншымі. Прыходзіла пара падлеткавай

раз'яднанасці, выспявання. Дзяўчаткі шапталіся сабе, хлапчукі сабе, асабліва большыя,— у хлапчукоў таксама былі ўжо свае таямніцы. Дзякуючы тым большым і да меншых прыйшла неўзабаве салодкая, брыдкая патаемнасць, пачатак многіх інтымнасцей сталага веку, і хмельна шчаслівых, і з цяжкім пахмеллем. Праўда, большыя хлапчукі не надта шапталіся: па прыкладу дарослых, дзецюкоў і мужчын, яны не толькі ўголас гаварылі пра сваё, але яшчэ і фанабэрыліся перад меншымі хлапчукамі і перад дзеўкамі, а тыя дзеўкі, хоць ім і цікава было, ужо нібы і саромеліся, як ім належыцца, і нават ушчувалі хлопцаў:

— От дурныя! Каб вам яны паадсыхалі, вашы язычкі!..

Гульні нашы былі ўжо сталейшыя. Больш памятаюцца мірныя гульні, можа, таму што мне так сёння хочацца ўспамінаць, так бачыцца наша з'яўленне на папялішчах вайны, наш радасны, непераможны смех. У дзяўчат былі «каменьчыкі», у хлопцаў «ножык». Гуляць у каменьчыкі спрабавалі і мы, але ў дзяўчат гэта выходзіла лепш, іхнія рукі меншыя, пальцы спрытнейшыя, ці што, бо яны ж ужо і вязалі на пашы, і вышывалі, змалку работніцы. Хапаць з гладкай, да зямлі выгрызенай травы то два, то тры, то зноў адзін, то ўсе чатыры каменьчыкі, паспяваючы падхапіць падкінуты пяты, усё гэта мяняць, лічыць... Ат, няхай сабе носяць свае каменьчыкі ў кішэнях кофтачак ці каптаноў, старанна падабраныя, адшліфаваныя пальцамі,— куды лепш мужчынскае — «ножык»! Адкрыты складанчык з небяспечным вастрыём, які яшчэ больш, чым тыя каменьчыкі, трэба ўмець падкідаць. Так трэба, каб ён перакуліўся, а ты схапіў яго на далонь, тады зноў, другім бокам падкінуць, каб ён уваткнуўся ў зямлю толькі так, як ты хочаш. Многа ўсякіх «каленцаў», не менш, чым у «каменьчыках». А потым было пакаранне таго, хто на гэты раз праіграў. Ён менціць тым складанчыкам перад раскрытым ротам, а пераможца камечыць земляныя шарыкі і спакойна, смакуючы першынства, намагаецца «накарміць» — цаляе ў той нехаця, ледзь не сутаргава разяўлены рот. Хоп — ёсць! Адзін адплёўваецца, а ўсе рагочуць, і хлапчукі, і

дзяўчаткі. Перад дзяўчатамі да таго ж цікавей, прыемней быць пераможцам.

Для смеху былі гульні і яшчэ менш чыстыя. Калі хто часам і адыдзецца задалёка, прыляжа і, размораны спекай, засне — пастух жа заўсёды недасыпае,— яго асцярожненька, пры ўсеагульным напружаным маўчанні трохі намазвалі свежым каровіным. Не намазвалі нават, а толькі рабілі вусы. Тады пабудзяць крыкам-рогатам, а ён, пакуль здагадаецца, пачынае выцірацца, а потым бяжыць да вады. Не лічылася гэта ні брыдкім, ні крыўдным, бо такое, як і стаць апошнім у лічылцы, магло здарыцца з кожным. З усякім гноем, які называўся прасцей, мы, на свой пастухоўскі лад, абыходзіліся па-гаспадарску: сухія каровіны ляпёшкі кідалі ў вогнішча, а конскае, перасохлае, здаўна лічылася настолькі ўжо чыстым, што яго церушылі ў махорку, калі яе нехта прыносіў часамі з дому. А то смалілі і без махоркі, абы дым. Гэта была ўжо адзнака нашай мужчынскай дарослачці.

Такою ж адзнакай былі і праверкі, якія мы, хлопцы, сяды-тады рабілі ў дзяўчат. Калі тая праверка ўголас і знарок раптоўна, як трывога, аб'яўлялася, дзяўчаты кідаліся ўцякаць, мы іх лавілі, па двух ці трох на адну, і, пакаціўшы на траву, загольвалі ды глядзелі, ці ўсё ў яе ўжо як у дзевак. Адна пры гэтым намагалася абараняцца, па-дзяўчацку няўдала менцячы перад сабой кіёчкам, нашай агульнай пастухоўскай зброяй, а потым, ужо па праверцы, плакала і дарэмна крычала. А другая і не ўцякала лішне, бо куды ты ўцячэш. Яшчэ і смяялася, пакуль яе «правяралі».

Тоня абаранялася і крычала найбольш. І як мага старалася апынуцца побач з Маняй...

Сярод хлопцаў я быў найменшы, аднак не адставаў, нават часамі стараўся найбольш. І Тоня аднойчы, ужо абараніўшыся, седзячы побач з Маняй, як пад аховай у тае, сказала мне, што стаў задыхана перад імі:

— Дурань ты, Ігага! Я вось скажу тваёй маме!..

Ігага — гэта мая мянушка. Я нарадзіўся ў бежанстве, калі па новаму стылю, дык пятага чэрвеня, у дзень святога Ігара. І поп, «не мудрствуя лукаво», так мяне і назваў. А маме, калі кумы вярнуліся, вельмі не спадабалася мае імя: «Ігага нейкае! Будзе лепш Юрык». Адтуль яно і прыйшло — з Тамбоўскай губерні ў нашы Аўсянікі: ці мама, ці Раман, ці і сам я прагаварыўся. Дый цяпер яно так: каму я Ігар, каму Ігар Міхайлавіч, а каму, па-сваяцку ды па-зямляцку, і Юрык, добра, што ўжо не Ігага, хоць і на гэта я, пачуўшы даўняе, вясёлае, адразу азірнуўся б...

Але тады мяне, ад Тоні, не мянушка і не «дурань», не страх перад мамай збянтэжылі.

Крываротая, аднавокая Маня Варона і ў той дзень, як заўсёды на нашых праверках, сядзела моўчкі, панура прыгорбленая. Можа, якраз і хочучы, каб і яе, як усіх... Ды мы яе ніколі, ані разу не зачапілі.

Чаму?

Гэтае страшнае «чаму» я тады, гледзячы ў знявечаны вайною твар нашай горкай сяброўкі, адчуў як быццам упершыню. «Каб гэта цяля ці аўца...» — пачуўся мне голас дзядзькі Цыбука. Здалося нават, што вось я вазьму — у сонцы такім, на траве — уголас, як малы, заплачу...

7

Калі на пашы над усімі намі верхаводзіў Шура, дык у школе я адчуваў сябе амаль што раўнёю з ім, а ў нечым і першым. Мы вучыліся ў адным класе — пасля ваеннага ліхалецця многа было пераросткаў, і класы былі па ўзросту няроўныя,— да таго ж я вучыўся лепш, нямала дапамагаў Аляксандру Сяргеевічу, выручаў яго, і гэта, як адчуванне раўнавагі ў нашай дружбе, было мне прыемна.

Школа стаяла трохі наводшыбе, бліжэй да гасцінца.

Стары, шэры даміна пад гонтавым дахам, з незвычайна для вёскі вялікімі вокнамі. Адзін пакой на ўсе тры класы, калідор, у якім мы распраналіся, і пакойчык настаўніка. Раней, для нашых бацькоў ці старэйшых сямейнікаў, школа была рускай, царкоўнапрыходскай, а для нас яна стала польскай, «паўшэхнай», і арудаваў тут малады паляк, які нядаўна прыехаў недзе з-пад Кракава ці Жэшува, каб тут на новы лад даводзіць нам, што мы — дзеці народа без імені, без роднай мовы. Ва ўсім гэтым, праўда, спачатку лепш разбіраліся старэйшыя, а для нас, дакладней — пры нас, «пан навучыцель» часцей за ўсё выглядаў квактухай пры качанятах. Гімназіст-недавучка, падмацаваны настаўніцкімі курсамі, нібы фанабэрысты трохі, нібы прастадушны, не злосны, чужаніца гэты, каб вучыць нас на сваёй мове, павінен быў хоць трохі разбірацца ў нашай, у звычаях іншага асяроддзя. Спачатку ён разбіраўся неяк сам, а неўзабаве знайшоў памочніцу. За паўтара кіламетра ад нашых Аўсянікаў быў моцны хутар «без'языкага», Кучуры, які гаварыў пра самога сябе: «Я — Куцура, маленькі памесцыцак». У яго была Верачка, якую ў нас называлі Цукерка, таксама недавучка, толькі ўжо з рускай гімназіі. Наш пан Сатурнін Комар хадзіў туды нешта з паўгода, потым Цукерка павянчалася з ім у нясвіжскім касцёле і стала паняй Камаровай, а ён для «памесцыцка» — ганаровым зяцем. І жыць перабраўся на хутар, пакойчык пры школе назваўшы канцылярыяй.

Пры дзіўным імені — Сатурнін, якое мы не адразу засвоілі, прозвішча ў яго было нібыта наскае: падумаеш, розніца — Комар там ці Камар. І гэта рабіла пана навучыцеля неяк пацешна зразумелым, ледзь не блізкім для вёскі, калі б не лічыць яго чужацкага навучання, а потым, калі ён знюхаўся з Кучурамі, і нялюбасці да багатага, ганарлівага хутаранца, частка якое прыйшлася і на зяця. Падгладзіўся польскі дзяцюк, пачаў валачыцца са стрэльбай, бахкаць на зайцоў, на качак. А ўсё ж трэба сказаць, што ён па-ранейшаму сам вітаўся з людзьмі, сам загаворваў, «крывіўся трохі па-нашаму». Дайшло нават да таго, што, калі «пачаліся гуртке», славутая стотысячная Грамада, магутны ўздым нацыянальнай самасвядомасці, Камар

сам вучыў нас і па-беларуску, трычатыры ўрокі на тыдзень. Праўда, вучыў ён не толькі пры дапамозе Цукеркі, але і тых перарosткаў, што трохі ведалі родную грамату з дому.

Ужо ў другім класе і я сяды-тады дапамагаў пану навучыцелю. Ён пойдзе ў сваю канцылярыю і сядзіць, чытае або так ляжыць, а я пішу на дошцы першаму класу — нашы літары, словы, а то і кароценькія сказы. Такому памочніку бывала і нялёгка. Адна няўрымста так раз напрыкрала мне, што давялося, па прыкладу настаўніка, узяць і за вуха. Яна пабегла скардзіцца, а потым, увайшоўшы ў клас, кінула мне пераможна:

— Казаў, каб ты прыйшоў. Вось палядзіш цяперака!..

Але ў густа накуранай канцылярыі наш асветнік ледзь адарваўся на момант ад кнігі, паглядзеў на мяне і з нейкай крывой усмешкай сказаў, вядома ж, па-польску:

— І ахвота табе, браце, зачапацца з бабаю?.. Ідзі, пішы далей.

Апроч капрызнай Цукеркі, у яго была яшчэ і цешча, звяглівая пані Кучурыха. Ці не адтуль ішла яго прымакоўская мудрасць, набытая на чужой старане?.. Зрэшты, тады я так не падумаў. Вярнуўся ў клас, можна сказаць, пасталеўшы.

Шура настолькі верыў мне, што, калі я часамі падказваў яму ззаду, на больш чуткае вуха, што-небудзь для смеху не так, ён упіраўся і даводзіў настаўніку яўную недарэчнасць. А потым і не злаваў на мяне, ну, не вельмі злаваў, а то яшчэ і ўсміхаўся, трохі разгублена, а трохі дабрадушна. Штурхане толькі трохі або небалюча ляпне па карку сваім сцягачом.

Вельмі яму не давалася польская мова, з тымі яе насавымі галоснымі — «он» ды «эн». Колькі Камар ні папраўляе яго вымаўленне — усё ў Богуша не так. І злуюцца абодва.

А я не толькі падказваў Шуру часамі не тое, але і мог

падвучыць яго, старэйшага, да «рэспусту». Так аднойчы мы з ім накралі ў школе кантовых таўкачыкаў крэйды і ўвечары панапісвалі ледзь не кожнаму ў вёсцы яго мянушку. Ад варот да варот, ад сцяны да сцяны, у каго тая сцяна сама на вуліцу вылезла. Натэч, Акудыты, Пшэпюрка... Першая мянушка ад таго, што пажылы паважаны дзядзька Субота не выгаворваў «п», казаў не «пайшлі», а «тайшлі», не «на печ», а «на тэч»... Другога дзядзьку, худога, доўгага Панасевіча, стары бацька ноччу крыкам з печы ганяў ад жонкі на ложку, бо і так ужо многа дзяцей: «А куды ты?!» Трэці дзядзька, наймаладзейшы, порсткі Савачка, зусім нядаўна служыў у панскім войску і, на пабыўцы, смешна выглядаў у рагатай шапцы, у авіячах-абмотках, з «сяледчыкам», кінжальным штыхом на сцягне. Яшчэ і па-польску курдупель набыльваў, калечыў мову,— чым не Пшэпюрка, перш за ўсё з-за тых яго — трэба, не трэба — «пшы» ды «пшэ». Ну і яшчэ мянушкі ў людзей, і яшчэ... Мужчынскія, бабскія: Сячкарня, Ведзьма, Маркітантка... Назаўтра адны проста сцiралі тую крэйду з варот ці са сцяны, а хто і лаяўся, калі дзеці ў школу ішлі («Грамацеі смаркатыя!..»), а нам з Шурам было ўпотай прыемна, што вось жа і невядома, хто гэта зрабіў. Бо мы і на сваіх варотах панапісвалі: ён — дзядзькава Чэп-дрэп, а я Раманаву мянушку — Дзяцел.

Шура праславіўся аднойчы і самастойна. Неяк на нашым гасцінцы — быў такі незвычайны дзень! — праходзілі міжнародныя аўтагонкі. Дарэчы кажучы, нядаўна я быў у Амерыцы, турыстам, а там, між іншым, нам паказалі і музей славутага Форда, аўтамабілі —ад самага іх з'яўлення і да нашых дзён. Цікава было глядзець не толькі на машыны найранейшыя, але і на мадэлі трыццатых, нават саракавых гадоў — такія ўжо яны пацешныя ў сваёй недасканаласці. Там я прыгадаў дні свайго маленства, гады дваццатыя, калі мы, пастушкі, як толькі з-за ўзгорка пакажацца раз у тыдзень якая-небудзь машына — так і ляцім ад свіней на гасцінец, з радасным крыкам: «Та-на-біль!» або на польскі лад: «Са-ма-ход!» І раптам — аўтагонкі! Амаль цэлы дзень, адзін за адным, ды ўсё розныя, амаль кожны адкрыты, з панамі, кожны такі прыгожы, усе з

іншым сцяжком на радыятары. Быў чэрвень, час у гаспадарцы свабаднейшы, пасля веснавой работы — перад касавіцай, аднак жа будні дзень. Ды ўсё ж і моладзь, і пажылыя мужчыны, колькі там тыя маці і жонкі ні сварыліся, доўга стаялі чародкамі пры гасцінцы.

І нас у школе было не ўтрымаць. І сам Камар з намі стаяў, і Цукерка прыйшла памаленьку, спачатку ў школу з хутара, а потым і на гасцінец, жывот прыкрыўшы расшпіленым плашчыкам. Наша школьная чарада, крыху ўперамешку з дарослымі, была найбольшая.

На адным і на другім выездзе з Аўсянікаў стаялі пешыя паліцыянты. З вінтоўкамі, і кожны яшчэ з «божым пальцам» — паўметровай гумовай палкай, культурным кіем, на англійскі ўзор, але ўжо сваёй вытворчасці. А потым і пан камендант паказаўся ад Мілтачоў, дзе ў іх быў «пастарунак».

Трэба думаць, шго ён і гэтым разам не павітаўся б з людзьмі, як тады, калі яму адказаў дзед Богуш, але ж цяпер стаялі тут, у натоўпе, і свае. Ён важна казырнуў па-вайсковаму, двума пальцамі, пані Веры сказаў «цалуен рончкі», а пану Сатурніну «чэсць!». Было б, відаць, і яшчэ што-небудзь, але тут...

Тут мне трэба спачатку агаварыцца шырэй.

У Мілтачах апроч пастарунка былі яшчэ царква, крамы вакол рыначнай плошчы, пошта, пякарня, заезд, бальніца і школа-сямігодка, куды з навакольных вёсак хадзілі, закончыўшы такую, як наша, трохкласную. Была і добраахвотная пажарная каманда, пры якой нядаўна арганізавалі духавы аркестр. Трэцяга мая, у свята канстытуцыі, Камар вадзіў нас у Мілтачы, і там мы чулі, як той аркестр два разы зайграў «Ешчэ Польска...», перад мітынгам і пасля. А тады пажарнікі пайшлі па плошчы і па вуліцы — пад марш.

Перад аркестрам пайшоў пан камендант. Ужо і мы, малыя, ведалі, хто ён такі, што такое панская паліцыя.

Наш Камар — няхай сабе ён і не злосны, а то і вясёлы бывае,— не прыехаў бы сюды з-за свету, марочыць нас на свой лад, каб не было гэтай паліцыі. Яна высочвае, арыштоўвае, катуе ў склепе той мураванкі, дзе пастарунак, а потым гоніць у турму ўсіх тых дзецюкоў і дзевак, што хочуць, каб і тут, як у Саветах, толькі за трыццаць два кіламетры адгэтуль на ўсход, не было маёнткаў і розных іншых багацеяў, у вёсках і ў гарадах, а каб усё было для тых, хто многа працуе, а сам усё бедны ды бедны. І каб школа была ў нас свая, на роднай мове. Такіх людзей — пад паліцэйскім канвоем, у кайданках — мы ўжо не раз бачылі на нашым гасцінцы: яны ўсё тутэйшыя — з Рыкавіч, з Хвоева, з Пагудзенкі і з іншых вёсак, што навокал Мілтачоў. Сядзяць у турме і нашы: Суботаў Кастусь, што вучыўся ў Наваградскай беларускай гімназіі, і дзядзька Хведар, Шураў сваяк, пляменнік дзеда Богуша.

І ён, гэты пан камендант,— не проста задавака, а галоўны кат. Так пра яго і гавораць.

Ён не проста ішоў перад строем пажарнай каманды— яшчэ і шаблю сваю з похвы выхапіў, трымаў перад сабой упоперак. І галаву задзёр. У круглай сіняй шапцы з вялікім, акантаваным бляхай козырам. Грукату мноства ног не чуваць было ад галёкання труб. Пажарнікі прайшлі ў канец брукаванай вуліцы, павярнулі назад. Ужо і трубы хрыпяць слінява ад стомы, і камендант спацеў, ачмурэлы ад фанабэрыі, а ўсё яшчэ тупае, задзірае наглянцаваныя боты, трымае шаблю, талопіцца толькі наперад і трохі ўгару. Калі ж параўняўся з людзьмі — усё-такі зірнуў убок, дзе на краі натоўпу стаяла ягоная пані і пані іншых паноў. Пан камендант не проста паглядзеў на іх— ён яшчэ раптам... высалапіў язык! І жонцы, і ўсім. Звычайны, тоўсты, чырвоны язык. І жонка яго, і ўсе іншыя пані — настаўніцы, жонкі паліцэйскіх, ужэнднікаў, навакольных падпанкаў і багацейшых асаднікаў — таксама ж ведалі, што за нялюдскую работу робіць ён у сваім пастарунку. Аднак на гэтага ката яны глядзелі па-іншаму, з чужога для нас боку. Для іх высалаплены язык пана Зыгмуся — гэта было так молада, так

гарэзліва-міла, што не толькі жонка яго, але і ўсе іншыя пані заўсміхаліся, загаманілі і запляскалі далонькамі ў пальчатках.

Гэты язык і воплескі я прыгадаў, калі пан камендант пад'ехаў да нашай чарады пры гасцінцы і павітаўся — толькі з Камарамі. Ён хацеў яшчэ штосьці сказаць, ды тут з-за ўзгорка выгудзеў новы адкрыты легкавік. Камендантава сівая кабыліца — не сказаць, што такі ўжо агонь,— раптам упудзілася, ірванула з месца галопам, панесла! Не па гасцінцы, а ў поле — па бульбе, па аўсе, па жыце — наўпоперак загонаў, зверху ўніз, у даліну... Яздок, расставіўшы локці, бездапаможна тузаўся на ёй, усё далей, далей ад нас. А наўздагон яму пераможна, нібы нарэшце дачакаўшыся такога, грымнуў рогат і крык — і дарослых, і наш, са свістам у пальцы.

І вось тады Шура, як быццам азораны, умомант нанава пераажыў усе свае пакуты з «он» ды «эн» чужое граматы, убачыў той мілтачоўскі грымучы аркестр і закрычаў услед каменданту:

— Затронбіш — кабылэн — у дўпэн!

Няхай не вельмі правільна, аднак адразу з трыма насавымі галоснымі.

Вокліч гэты прыйшоўся якраз на паўзу ў нашым галёканні, усе пачулі яго, і рогат з крыкам ды свістам выбухнуў з новай сілай.

Тады наш Камар упершыню зазлаваў па-сапраўднаму. Пагнаў усіх нас у школу, а там Шуру і мяне паставіў у кут на калені.

За што ж мяне? Няўжо ён падумаў, што я падказаў? А мо са страху за такую дэманстрацыю пры ім? Ці проста таму, што мы з Шурам дружым?

Дарэчы, так ён і крычаў:

— Я ведаю вас! Ведаю!..

Педагог з пана Сатурніна наогул быў вялікі. Дагэтуль жыва помніцца, як ён тады, калі нам першы раз грымелі трубы, купіў сабе цэлую шклянку марожанага і пры нас, пры дзецях, з якіх далека не кожнаму бацькі купілі б таго смаку хоць у найменшых круглых вафельках, доўга, спакойна, са смакам еў яго на ганку крамы лыжачкай, а мы глядзелі знізу чарадой, чакалі, калі ж ён кончыць... Даволі часта, лянуючыся падрыхтавацца да чарговых заняткаў, а то і не вельмі цямячы, як іх сёння весці, ён прыносіў якую-небудзь кнігу, не падручнік, а з этажэркі ў канцылярыі, і ў нас было чытанне. Пан навучыцель, пацясніўшы тых, што сядзелі на першай парце або і выселіўшы некага на другую, садзіўся на парту тварам да нас, ногі паставіўшы на дошку сядзення, і пачынаў што-небудзь чытаць, усім тром класам адразу.

Але за гэта я ўжо яму дзякую, са спазненнем ды наўздагон. За тое дзякую, што праз чужую мову я часамі даходзіў тады — усе мы даходзілі — да хараства такога ж блізкага, як і сваё, да праўды роднай і нам, беларускім мужыцкім дзецям. Скажам, у той гуральскай казцы, дзе хлопец з апошняй у сям'і місай мукі адчыніў дзверы свіронка, а сіберны вецер раптоўна так дзьмухануў, што вымеў з місы ўсю муку — панёс яе, не збярэш, не дагоніш!.. Гэта быў толькі пачатак польскай народнай казкі, толькі яго я і помню цяпер, але і ён мне гаворыць многа...

Быў у нас і другі культуртрэгер, з іншаю мовай і іншым панствам,— мілтачоўскі поп.

Маліцца мама мяне вучыла і прымушала з самага малку, аднак са словам «рэлігія» я пазнаёміўся толькі ў школе, упершыню спыніўшыся на ім у «роскладзе годзін», павешаным Камаром на сцяне, толькі тады ўсвядоміў, што не адны малітвы, але і ўсе тыя гісторыі, якія нам бацюшка так цікава расказвае, гэта таксама рэлігія. Бо сам ён іх называў інакш — «законом божиим».

Рэдка яго прывозілі да нас, затое дні гэта былі нібы святочныя. Зранку па бацюшку пасылалі падводу, мы ведалі хто, чый тата або брат паехаў гэтым разам у

Мілтачы, і мы чакалі, хваляваліся. Чамусьці мне найлепш уяўляецца прыезд зімовы. Пачуўшы званок з-пад дугі ці ўбачыўшы праз намаразь акна каня і сані, мы рваліся з класа на двор, і Камар нас пускаў, бо і сам ён ішоў сустракаць паважанага госця. Не апрануўшыся, мы высыпалі на двор і крычалі ўжо не «дзень добры», а «здрастуйця». Старэнькі, сівы, ён цяжка вылазіў з саней-вазка, так незвычайна, багата апрануты, у чорнай каракулевай шапцы, у чорным доўгім паліто з каракулевым каўняром, а пад паліто, калі ён распранаўся ў канцылярыі і ўваходзіў у клас, была яшчэ чорная доўгая раса. Без пазлацаных рызаў, у якіх мы вельмі рэдка бачылі яго ў царкве, або калі ён прыязджаў хаваць каго-небудзь, ці раз у год служыў малебен у нашай капліды на могілках. Трэба сказаць, што наш пастухоўскі фальклор ахопліваў і бацюшку, была і такая прыпеўка:

Гоп-па-па, гоп-па-па,
чорна с... у папа,
а ў папіхі белая,
поп за ёю бегае!..

Аднак у школе мы пра гэта забываліся. Ён таксама, як і Камар, садзіўся на першую парту, яшчэ больш пацясніўшы вучняў або выселіўшы не аднаго, а двух, гаварыў сваё «ну-с...» і пачынаў расказваць «з галавы». Усе тыя гісторыі — які быў страшны сусветны патоп і як потым голуба паслалі з каўчэга ў разведку і ён вярнуўся з маслічным лістам у дзюбе; як браты прадалі Іосіфа ў няволю, а потым самі, у вялікі голад, прыязджалі да яго, калі ён стаў амаль царом; як маленькага, вельмі прыгожага Майсея бедная маці схавала ў трыснягу ў прасмоленым кашы і як яго знайшла там фараонава дачка...— усё гэта і многа іншага з расказаў бацюшкі хвалявала маё ўяўленне, гучала для нас цудоўнымі казкамі. І казкі гэтыя былі, у параўнанні з Комаровымі куды больш даступныя для нас на мове рускай, якую так ці гэтак, уперамешку з роднай, ужывалі ў нас дарослыя,— у сваіх гарадскіх ды ваенных успамінах, у песнях,— на мове, якая была і ў тых кнігах, што засталіся па хатах з вайны.

Можна было б цяпер і таму бацюшку падзякаваць наўздагон, як і настаўніку, за хоць такое, ускоснае ды міжвольнае, далучэнне нас да багаццяў сусветнай літаратуры, аднак у тым іх навучанні было, у кожнага, сваё «але»...

Чужаніца настаўнік прыехаў сюды з далёкага, невядомага краю, разам з паліцыяй, пад аховай яе вінтовак і «божых пальцаў» марочыў нашы галовы, занечышчаў нашы светлыя душы недарэчнай варожасцю да ўсяго, што наша, роднае — дома, на нашым месцы пад сонцам. Бо ён чытаў нам не толькі мудрыя, светлыя казкі свайго польскага народа, вершы і апавяданні з яго чалавечнай, высакароднай літаратуры, але і ўсякую так званую патрыятычную марноту. Захоплена, раз-поразу задзіраючы ўгару руку, чытаў нам Камар саладжаванягеглыя вершыкі, скажам, пра вусы, шаблю і Каштанку, кабылу пана Пілсудскага, пра якога мы дома і на вёсцы, ад тых, каму мы верылі найбольш, добра ўжо ведалі, што ён — галоўны кат ужо не ў Мілтачах, але на ўсю нашу Заходнюю Беларусь, на ўсю Польшчу, для ўсіх працоўных, бедных людзей. І пра Савецкі Саюз, пра «большэвікуў» Камар чытаў і гаварыў нам толькі дрэннае: і хамы ўсе там, і разбойнікі... А мы ўжо ведалі, што там і зямлю далі людзям, і волю роднай мове кожнага — праўда, найлепш для нас зразумелая.

І поп не толькі вучыў нас маліцца, не толькі расказваў цікавыя казкі, святыя гісторыі. Часта, сказаўшы сваё «ну-с», ён пераходзіў на палітыку, да Саветаў, дзе, як казаў, «коммуна, что означает, дети, кому на, а кому и нет». Хіхікаў аж да кашлю, тады адхарквaў макрату, акуратна выплёўваў яе ў вялікую чыстую хустачку, прыглядаўся туды, паволі складваў хустачку, клаў яе белы квадрацік у глыбозную кішэню расы і, як Камар, пачынаў пра разбойнікаў, дзікуноў ды яшчэ і бязбожнікаў, якім калісьці, на тым свеце, давядзецца гарэць, не згараючы ў вечным агні...

Зімою, у палавіне другога класа, мне ішоў дзевяты год, а Шуру дванаццаты. І вось аднойчы, калі мы ўдвух, пасля такой «рэлігіі», ішлі дахаты, ён пачаў:

— Мне дзед казаў, што гэты поп служыў у паліцыі. Не ў польскай, а ў рускай. І ў свабоду людзі хацелі яго забіць на вуліцы. На кавалкі парвалі б, але ён адмалёкаўся, што маленькія дзеці, што пойдзе на папа. І людзі пашкадавалі яго...

Цётка Марта, дваюрадная сястра нашай мамы, служыла тады ў бацюшкі. Неяк яна прыйшла да нас з Мілтачоў і расказвала, як тыя бацюшкавы колішнія дзеці, цяпер тры брыдкія незамужнія ганаровыя пападзянкі, анічога не хочуць дома рабіць, а п'юць не малако, не чай, а шакалад з маленькіх кубачкаў. Во як жывуць!.. А тут яшчэ з гэтай паліцыяй... Аж не верыцца.

Я маўчаў. Мне згадалася на тыя нашы меркі даўняе — што было пазалетась, калі я яшчэ ў школу не хадзіў. Як бацюшка прыязджаў у Аўсянікі ўлетку і, пасля малення ў капліцы і над магіламі, быў хрэсны ход па полі і па вёсцы. Наша мама, злосная на Рамана, што ён не памагае ёй, сама вынесла на вуліцу стол, заслала яго чыстым настоль-нікам, палажыла бохан хлеба і дзве свечкі, сабе і мне. Гэтак тады многія павыносілі, амаль перад кожнай хатай стаялі белыя сталы. Хрэсны ход, з вялікім драўляным крыжам, з пратэсамі і песнямі спыніўся і каля нас. Бацюшка ў пазалочанай рызе маліўся, мілтачоўскія дзеўкі, пеўчыя, падпявалі, а мы з мамай стаялі са свечкамі. Мая таксама была вялікая, соладка пахла расплаўленым воскам, і агеньчык то роўна гарэў, то калываўся, калі я махаў свабоднай рукою, хрысціўся. А можа, і ад тых дзявочых «аллилуя, аллилуя, слава тебе, Бож-же», бо пеўчыя былі зусім блізка, столькі іх дыхала на агонь. Яшчэ як мы з мамай стаялі каля стала адны, чакаючы, яна мне загадала не толькі крыж пацалаваць, але і бацюшкаву руку. Я, можа, не забыўся б пра гэта і сам, але яна, як дайшло да таго цалавання, штурханула мяне, і я, вядома, паслухаў...

«Мне дзед казаў» — такое для Шуры было неабвержнаю праўдаю. А я адразу не зусім паверыў пра тую бацюшкаву паліцэйскую службу, і, як толькі мы з дзедам Богушам, у той жа вечар, апынуліся ў іхняй хаце

толькі ўдвух, я спытаўся, ці праўда гэта.

— Праўда, унучак. Але не паліцэйскім, не спраўнікам ці прыставам, а следавацелям па паліцічаскіх дзялах. Яшчэ ў тую свабоду, што ў пятым годзе была. Ён чалавек вучаны,— удакладніў дзед і, памаўчаўшы трохі, дадаў: — Такі вялікі прыход, колькі вёсак, і Мілтачы на пяць вуліцаў. Што дзень, то і мярцвец, што нядзеля, то і вянец,— чаму тут не будзеш, як ты здароў, унучак, кажаш, піць той шакалад?

Я ніколі яшчэ не цалаваў чужое рукі. Ды такой яшчэ жоўтай, халоднай і валасатай, сціснутай на крыжы...

Не, я такога пра сябе нікому не скажу!

8

З дарослай дзеўкай, работніцай і весялухай, здарыўся прыступ апендыцыту. Завезлі ў Мілтачы, доктар зрабіў аперацыю. Праз тыдзень, кал і ўжо хворую прывезлі дахаты, жанаты брат дзяўчыны нёс яе з воза ў хату, як малую. І яна, казалі, не вытрывала тады, яшчэ на руках, пацалавала яго ў шчаку, а ён, казалі, ажно заплакаў. А ўсё-такі яе, тую спраўную і вясёлую Ліду, празвалі потым Рэзаны Жывот.

Недабітая выбухам Маня стала Варонай, Шура — Сцягачом, Глушаком. У каго баляць вочы — Сляпы, трохі сутулішся — Гарбач, накульгваеш — Клышаногі, Кандыба...

Што гэта — натуральны адбор ці проста грубая, бязлітасная цемра?..

Псіхічнахворых усіх называлі дурнымі. Ці буйны ён, ці не, ці проста так сабе шаламок — усё роўна: Дурны.

У нашай вёсцы быў дурны Цупрон. Нястрыжаны, няголены, у лахманах, кіслагубы, што гаворыць — не кожны адразу і разбярэ. Рабіў, як гаварылі, за каня —

многа і ўсё найцяжэйшае. Зусім бесталковы, але няшкодны грукач. А дзядзіна, пры якой ён жыў, не толькі вечна лаяла яго, але ж і біла, як жывёліну, чым пападзе. Мужык яе, Цупронаў дзядзька, не біў — у іхняй хаце ўсё яна сама. Суседзі чулі тады, як той нядоля плача, даўно дарослы дзяцюк, а румзае, як малое дзіця, сцішна, ледзь не па-воўчы, падвываючы. Аднойчы дзядзіна так ужо набіла ды настрашыла яго, што Цупрон утапіўся. Не на глыбокім, а ў бродзе, укленчыўшы і галаву да плячэй унурыўшы ў ваду. А перад гэтым, калі ён, босы лахмей, бег па вёсцы і плакаў, падвываючы, штосьці сваё балбатаў, ніхто не падумаў, што гэта ён так скардзіцца. От, вядома, Дурны!.. У труне ён быў чорны, страшны. А дуб на могілках, пад якім яго пахавалі, стары, разложысты, зялёны дуб стаў ад гэтага страшным. «Цупронаў дуб». «Пад Цупронавым дубам»...

У мамінай Руце быў іншы дурны — Салавей. Памерла там неяк адна старая. Каму яна маці была, каму бабуля або цётка — пахавалі раднёй, паплакалі, памянулі. А назаўтра нявестка выйшла на досвітку ў сені — ахнула, закрычала і паваліласяя. Дзверы на двор былі адчынены, каля сцяны, старчаком, абапёртая аб сцяну, стаяла труна без века, а ў ёй — старэнькая нябожчыца... Самлеўшы, нявестка ўжо не пачула, як за іх плотам, у агародзе, хтосьці зарагатаў.

Гэта быў Салавей. Такое з ім час ад часу бывала: адкапае і прынясе. Адлупцаваць яго, адвучыць назаўсёды — нельга, ніхто не адолее; хіба толькі адразу забіць, а хто ж гэта возьме грэх такі на душу? І сестры ў дурня, і брат, і бацькі старэнькія — во дзе няшчасце ў хаце!..

Босы і летам і зімой, задрыпаны, абраслы, вочы дзікія — у твар такому не зірнеш, ён выходзіў на гасцінец і толькі па каляіне ішоў кудысьці — доўга, гледзячы сабе над ногі. Сустрэчныя падводы з'язджалі тады набок. У кірмашны дзень дарогу яму даваў увесь бясконцы паток вазоў з мяхамі збожжа, звязанымі цялятамі, парсюкамі, кошыкамі курэй і спалоханымі цёткамі. Дый дзядзькі

рады былі, што ціха размінуліся. Хоць Дурны гэты на людзей не кідаўся. Найчасцей ад яго і слова якога не чулі — проста ішоў. А калі і мармытаў сабе пад нос:

Соловей, соловей, пташечка,

Канареюшка жалобно поет...

Калі праходзілі аўтагонкі, ён на гасцінцы чамусьці не паказаўся, а нашы людзі ўспаміналі яго, нібы чакалі такое нагоды. Загінуў Салавей улетку сорак першага. Пакуль пайсці абозным фургонам, крытым чырванавата-карычневым палатачным палатном, з двума здаравеннымі, караткахвостымі першаронамі абапал дышля, насустрач Дурному — у яго бясконцай і заўсёды вольнай каляіне — цяпер на ўсход ішло такое незвычайнае ды грукатлівае, што не дало яму дарогі,— танкі... Ды гэта толькі праз пятнаццаць год.

Бывалі дні, калі ён з крыкам бегаў па чыстаполіцы, агакаваў у лоб ці акружаў які-небудзь пусты прыгорак, лажыўся з размаху, зноў падхопліваўся, бег... Жанцы ці сейбіты не чапалі яго, і ён нікога не чапаў — ён рабіў сваю справу адзін.

Гэта была яшчэ ўсё вайна. Зноў і зноў яна прачыналася ў ім, калісьці светлым сялянскім падлетку, што з бацькавага мазаля закончыў гарадское вучылішча, а потым, маладзенькі прапаршчык, звар'яцеў у першай штыкавой атацы...

У вёсцы тады будынкі стаялі так: ад вуліцы — хата, сені, камора, хлявы, усё «адным шнурам», пад суцэльнай страхой. Часцей за ўсё пасля хаты кухня і сені былі малыя, дзве бакоўкі, а ў некаторых кухні не было, у хаце і грубка і печ, а сені затое вялікія. Як у Шуравага дзеда.

Аднойчы цёмным, дажджлівым вечарам я зайшоў з двара ў Богушавы сені, зачыніў за сабою дзверы і, пакуль наўздагад, па прывычцы ісці ў чорнай цемры да хатніх дзвярэй, спыніўся і немаведама чаму ўспомніў бабулю, якую Салавей прынёс і ў адкрытай труне паставіў каля сцяны. А тут яшчэ раптам, як з таго свету,

пачулася зычнае, ніколі не чутае, гугнява-здушанае «бэ-лэ-лэ!..». Я не самлеў, я толькі рвануўся да дзвярэй у хату... З мяне смяяліся. Бо гэта ж у іхніх сенях быў катух для авечак, пра што я ведаў і сам, і гэта ж авечка забэкала так незвычайна, з сенам у роце.

Страх... Я ўжо тады, дарэчы, ведаў яго і з кніжак, чытаў «Вія», пасля чаго баяўся хадзіць на змярканні ў гумно. Аднак жа з Салаўём і ў тых расказах пра нядаўнюю вайну, якіх я — і дома, і ў Богушавых, і на вуліцы — чуў так многа, страх быў іншы.

Ды, можа, і зусім не страх гэта, а штосьці іншае?..

— Пакінь, Алесь, супраць ночы! А то дзіця ізноў не засне...

Так гаварыла мама майму дзядзьку, свайму малодшаму брату, які часта прыходзіў да нас з іхняй Руты. І пра што б калі ні гаварыў, зноў сыходзіў на сваё, пра вайну. Там ён, дзядзька Алесь, быў старшым унтэрам кулямётнай каманды, амаль зусім непісьменны, а даслужыўся за храбрасць, бо было ў яго аж чатыры Георгіеўскія крыжы. Раман расказваў, што ў горадзе Казлове, калі мы там у бежанстве былі і тата наш яшчэ жыў, працаваў на заводзе, дзядзька Алесь прыязджаў да нас на пабыўку, і ўтрох яны, тата, дзядзька Алесь і Раман, ішлі па вуліцы, дык афіцэры ім казыралі. Не ім, вядома, а дзядзьку, але і тату з Раманам прыемна было. У нас і здымак вісеў на сцяне, пад шклом, у вялікай раме, разам з іншымі здымкамі,— дзядзька Алесь з усімі чатырма крыжамі, у шапцы з цэшкай, з нашыўкамі на пагонах. Не такі ўжо стары, якім ён бачыцца цяпер, а бязвусы, і вочы быстрыя. Цяпер у яго не было дзвюх рабрынаў, многа зубоў няма пад вусамі, часта бухукае. Жывуць яны бедна, дзядзька з цёткай Аленай і трое іхніх дзяцей, у будзень дзядзька прыходзіць да нас зімою ў такім кажушку, што ён нібы чарапіцай пакрыты — латка на латцы.

І ўсё расказвае пра вайну... Як яны перлі з Усходняй Прусіі і ў яго за адну ноч конь раскаваўся на ўсе чатыры нагі. Як за Каўказам туркі ў чырвоных шапках

ішлі на яго кулямёт, а дзядзька падпусціў іх так блізенька, што аж чуваць было, як дыхаюць, а тады ўжо ўсіх пакасіў... Як у Галіцыі... Як каля возера Нарач...

А потым аднойчы ён уздыхнуў, памаўчаў і як выстагнаў:

— Божа мой!.. Божа мой!.. Рукі, ногі, галовы — навалам!.. І кішкі на дроце... Людзі — людзей, чалавек — чалавека!..

...Мы едзем з мамай да цёткі Аксені, у Яры.

Мама дала мне лейцы, трохі патрымаць, а потым забрала. Бо вось насустрач нам едзе доўгі абоз. Вазы — нібы з якой канюшынай або з сухім картаплянікам — высока нашантыраны вялізнымі кубам і густа зматанага дроту, чорна-карычнева-іржавага, змацаванага процьмай калючак. Таго самага дроту, які тры гады таму назад здаваўся мне копамі, несамавіта чорнымі копамі на чыстай пакошы і ў збожжы. Таго дроту, пра які Раман тады сказаў: «Мо і крыві было на ім», а мама перапыніла яго, што пры дзіцяці не трэба...

Я ўжо намнога старэйшы, пры мне ўжо столькі гаворана... Я ўспамінаю дзядзькава — з горкай тугою пасля азарту — пра рукіногі-галовы і кішкі на дроце... Я гляджу на вазы, якія хмарна сунуцца насустрач нам, і мне здаецца, што бачу іх — тыя кішкі, расцягнута пасохлыя ў калючай, іржавай гушчыні — у кожнай хмары, ад воза да воза... Коні, такія розныя, стараюцца ісці, цягнуць усе аднолькава. Дзядзькі-гаспадары, усе аднолькава незнаёмыя, ідуць побач з вазамі і не прытрымліваюць іх, як вазы сена ці канюшыны, за валок убітых грабель, а толькі лейцы трымаюць. Спакойна ідуць, задаволена — такі заработак цяперашнім светам не часта здараецца.

Я ўжо вялікі, хоць мама і забрала ў мяне лейцы,— я яшчэ летась сыходзіў з Людай у самы найглыбейшы іхні яр, і мы там заходзілі ў бліндажы, дзе калісьці сядзелі немцы. Як у склепе халодным — такая там цымантовая сцішната. З высокай гары за першым ярам, калі глядзець на ўсход з колішняга нямецкага боку, відаць

лугі, справа — круты зялёны ўзгорак, тая «георгіеўская сопка», з якое немцы ніяк не маглі выбіць русых снарадамі; насупраць — вёска і безгаловая царква; злева — далека і ледзь прыкметна — шэры кручок вагі, мае «венгерскае пушты».

Чорныя копы дроту нарэшце вывозяць.

Вага застаецца адна.

Я ўжо туды, да яе, пераношу многае з пачутага пра вайну. І выбухі снарадаў, і густы, насмерць пякучы звон куляў, і крык «ура», і глуха-хрыпатую, як душачыся, лаянку, апошнюю для многіх... І балючую, цудоўную песню пра тое, як гэта там, пад зялёнай ракітай

кровь лилась из свежей раны
на истоптанный песок...

Можа, не там ён, каля вагі, той патаптаны пясок, і не над нашай ракою — над нейкай іншай, далёкай, у тым баі, дзе раптам стаў назаўсёды дурным той маладзенькі прапаршчык, што сёння — страшны Салавей?..

І вось мне здаецца цяпер, на гасцінцы, што гэта не мы з мамай едзем насустрач чорнаму драцяному абозу, што гэта прапаршчык... Што гэта я іду... Босы, брудны, нястрыжаны. Гляджу пад ногі, і ўсе вазы даюць мне дарогу. Бо гэта я туды, дзе будзе зноў патаптаны пясок... Я не адзін. Усе гарлапаняць строем, і я, бо гэта ж трэба і мне, мармычу, як быццам нікога не чуючы:

Салавей, салавей, пташачка,
канарэюшка жалабна паёт!..

А наша мама нікому цяпер не кажа, што супраць ночы такога не трэба, бо дзіця... бо гэта я пасля не засну...

Цяпер не ноч, цяпер такі ясны, сонечны дзень.

Ноч будзе потым.

9

Лета — як лета, зіма — як зіма, гразь высыхае або замярзае, а ўвосень вуліца нашай вёскі — проста вялізнае, даўжэзнае карыта глыбокай гразі, ад плота да плота. Ідучы з пашы, каровы паволі, цяжка выцягваюць ногі, адну за адной, а вым'е, у каторай большае, валачэцца па той халоднай, глеіста-шэрай рошчыне — пакуль дамыцца потым да малака!.. Якая сумная, бясконцая работа, тое цярплівае выцягванне ног з гразі — і каровам, і коням, і самому табе, калі з пашы ці ў школу ідзеш каля плота, дарма выбіраючы месца, дзе лепей ступіць. А ўжо авечкам бедным — хоць ты плыві. Яны яшчэ і горка бэкаюць ад мокрай крыўды за сябе, за нас, за ўсё жывое. Бо тут жа і дождж — спорны часамі прыпусціць, а то цярушыць бясконца, і з такой жа гэта занудлівай упэўненасцю, як быццам толькі яго тут і не хапала...

Во калі глухмень!..

Апроч жывёлы ды сваіх людзей каля платоў, па вуліцы цэлымі днямі ніхто чужы не пройдзе, не праедзе. От, праплыве калі-небудзь воз незнаёмага пагарэльца з дзесяткам кулёў нажабраванай саломы. Сяды-тады прасунуцца старцы ў зрэбнай будзе, мокрай, з худымі рэбрамі абручоў. Дзед і баба, гуннявы і жаласна-галасістая. І малёканне сумнае па надвор'і: «Дзеткі вашы маленькія, анёлачкі боскія, чыстакроўна мадлітэўныя...» (Часта яны, анёлачкі, паміралі.) Прашалэндае, здарыцца, хоцькі-няхоцькі збочыўшы з гасцінца, мясцовы, суседні падпанак на мокрай, нягеглай пары ў кракаўскіх хамутах...

А часцей за ўсё наша карыта наведвалі анучнікі, госці заўсёды жаданыя і руплівыя самі: гешэфт ёсць гешэфт.

Адзін з іх, маленькі кучаравы Мэйшка, быў вельмі ж звонкагалосы і меў свой уласны, адмысловы рэчытатыў. Як толькі ён, прымасціўшыся бокам на сваім шырокім возе, укалышацца ў вёску, дык адразу і загалёкае, як на пажар:

— Баббы-баббы-баббы, ого-го-о!..

Потым ішла музычная рэклама:

— Міло браць! Голкі браць! Хварбі браць!.. Баббы-баббы-баббы!..

У трэцім калене згадваліся патрэбныя Мэйшку прадметы натуральнага абмену:

— Ас-мі-чы-ны з-пад коўдро! Ку-дзе-ля! Яй-цы! А-ну-чы!..

І наступаў узрыў той самай, што і ў пачатку, сілы, ужо не заклік, а ледзь не адчай у адным шматступенчатым слове:

— Баббы-баббы-баббы-о-го-го!..

Не такі мудрагеліста-звонкагалосы быў другі анучнік, Лёкім. Затое ўсё ў яго было спраўнейшае — і конь, і воз, і сам ён, салідны белабароды Саваоф, які ўязджаў у нашу гразь, седзячы не бачком на цапку, а з нагамі на возе, і не галёкаў, як блазен, а важна і глуха ўрываючы бухаў:

— Боб! Боб! Боб!..

З яго ў нас смяяліся: «Уй, мой Лёкум! Усім яму любяць: і бабы, і маладзіцы…» Так хвалілася яго жонка— тая першая, што памерла. Апрануты дзед Лёкім быў заўсёды добра, асабліва пасля таго, калі ён, на здзіўленне ўсяму наваколлю, ажаніўся з маладой, казалі нават, што і прыгожай, не мілтачоўскай, а недзе аж з Клецка. А пра яго багатую, разложыстую бараду, жаўтлявую праз сівізну, расказвалі, што з яе былі наздзекаваліся ў вайну польскія жаўнеры — падпалілі, звязаўшы чалавеку рукі.

Былі анучнікі і апроч гэтых двух, але ўжо значна менш цікавыя.

І былі яшчэ мяшэчнікі, стары мітуслівы Дзічка і баба Роха. Хадзілі яны кожны сам сабе і толькі не ў завіруху

ды не ў такую гразь, як позняй восенню. Дзічка быў смешны. У хаты ён не заходзіў. Ад варот — ледзь не подбегам — да зачыненага акна і гукне ў яго цераз высокую прызбу:

— Шэрсць-есць-га-німа-пайшоў!

Сам і спытаецца, сам сабе і адкажа, рэдка хто яго добра пачуе ды ў хату пакліча.

Другою была баба Роха.

Неяк вясною яна зайшла да нас не адна — мех за ёю нёс незнаемы дзяцюк.

— Ганно-сястрыцо, здрастуй! — прывіталася, як заўсёды з парога.— Як ты сягоння жывеш, як ты здарова маешся?

Гаварыла баба Роха неяк аж надта па-беларуску, без яўрэйскага акцэнту, густа-гучным і смачным голасам вясковай дабрадушнай цёткі.

Дзяцюк, спусціўшы з пляча няпоўны мех, пакланіўся:

— Здраствуйце вам! Называй сень Тэофіль.

Пяць слоў на дзвюх мовах. І дзіўнае — польскае імя. Па тагачаснай модзе.

На дзецюку былі запыленыя боты-дудкі, галіфэ і суконная куртка, а над губамі ды бровамі — «варшаўская» кепка з доўгім казырком.

— Гэто, Ганно, мой пляменнік, Малчын найменшы, Тэпсік. Ты ж нашу Малку ведаеш: што за Нохімам. Большыя дзеці — нішто сабе, а гэты, сястрыцо, я і пры ім скажу: гультай, паніч. Тэпсік, сядзь тут, на лаве, не тырчы ля парога.

Тэофіль падышоў да лавы, каля стала, за якім я рашаў задачкі, і, паглядзеўшы на мяне, сказаў з таўстагубай усмешкай:

— Гаронца!

— А мы ў цябе, Ганно-сястрыцо, і паабедалі б,— гаварыла тым часам старая, яшчэ ўсё стоячы перад мамай каля печы.

— Ой, Рохачко, мо хібо трохі малака, а то ж капуста ў мяне засквярана.

Мама гаворыць гэта, а сама як быццам усміхаецца.

— Салам? — спыталася Роха, як быццам сама і не ведае, чым гэта засквярваюць.

— Салам,— пацвердзіла мама, таксама як быццам не ведаючы, што госці сала есці няможна, аднак яна есць.

— Каб без сала, сястрыцо, дык гэто горо было б. Яму, можа, дай малака. Тэпсік, капусту будзеш есці? Ці малака табе?

— Буду,— важна адказаў Тэофіль.— А потым пап'ю і млека.

Яны абедалі без нас, бо мы з мамай толькі што ад стала, а Рамана дома не было. Потым мама пайшла ў агарод, Роха, пакінуўшы мех і Тэпсіка ў нас, падалася са сваімі голкамі ды шмолкамі па хатах, а Тэпсік сказаў мне:

— Дай, хлопак, якую-небудзь ксёнжку. Рускую ілі польскую, ушыстко едно.

Наш тоўсгы, добра-такі растрэсены, аднатомнік Пушкіна, які Раман прывёз з бежанства, ляжаў у шуфлядзе стала. Калі я дастаў яго і палажыў перад госцем, ён мне параіў пайсці пагуляць. Я пайшоў. Каровы выганяць было яшчэ рана, а мне ж карцела паглядзець, як той Тэофіль чытае. Бо я ўжо многа чытаў у Пушкіна, а сёе-тое ведаў і на памяць: само запомнілася, не завучваў. Скажам: «Трусоват был Ваня бедный» або «Горит восток зарею новой». Калі я ўвайшоў у хату — Пушкін ляжаў разгорнуты, а госць драмаў заслінена адвесіўшы чырвоную губу.

Ён падцягнуў яе, прахапіўшыся, паправіўся на лаве і сказаў:

— Да... Такую ксёнжку нада чытаць з бутэлечкай харошага вінца, на мяккай канапе...

Другі раз, тою ж вясной, але тыдняў праз два і ў нядзелю, баба Роха прыйшла таксама не адна, а з такім, як я, хлапчуком. Зноў жа з парога:

— Ганно-сястрыцо, здраствуй! Мало было табе майго пляменніка, дык на яшчэ і ўнука. Куды нянька, туды і лялька. Самому ж вельмі захацелася, як пра твайго яму расказала. Зяма, скажы «добры дзень!».

Хлопец несарамліва здалёк прывітаўся з усімі, з мамай, Раманам і мною, а тады падышоў да мяне, падаў руку і сказаў на дадатак:

— Здароў!

І я таксама адказаў:

— Здароў!

А баба Роха тым часам тлумачыла маме:

— Мяха яшчэ поўнага не панясе, ды ўсё ж мне трохо весялей. Той кунэлэмул[1] Тэпсік, не хоча памагчы, пану заўстыдам, неганарова. А гэта майго Хаіма-нябожчыка сынок. Сіротка, як і ваш. Бацьку яго, сама, сястрыцо, ведаеш, германец забіў, каб ён аб вугал галавою біўся, дзе ён ёсць!..

Баба Роха пайшла з таварам па хатах, а мы з Зямам пабылі спачатку ў нас, глядзелі кнігі, потым у садзе, на вуліцы. Да Шуры пайшлі, аднак у іх нікога дома не было. А потым, як Зямава баба вярнулася, селі абедаць — усе разам.

Але спачатку, толькі мама адсланіла печ, каб даставаць гаршкі, Роха штосьці ёй там зашаптала, і шэпт быў такі, што я і ля стала пачуў:

— Сама ўжо... я такі поп, што бяру і боб... А за яго... Раструбіць па ўсіх Мілтачах...

— Ды не, Рохачко. Сёння пасоля з пеўнем, а потым панцак забелены,— уголас адказала мама.

Было пацешна, калі баба Роха зачэрпала з місы кавалак мяса, а тады ўзяла яго са свае лыжкі пальцамі і палажыла Зяме на лусту.

— І ты,— сказала,— палцамі бяры. Раней Бог стварыў палцы, а тады ўжо відэлцы.

А больш дык добра было, што гэты хлопец, такі не наш, не вяскоўы, і такі... ну, па-іншаму свой, сядзіць вось у нас за сталом, як калісьці Шура,— той, першы раз, з нашым першым агульным уловам. Ён, Зяма, як і мы з Аляксандрам Сяргеевічам, канчае другі клас, а калі мы кончым трэці, дык і мы будзем у чацвёрты хадзіць у Мілтачы, і тады ўжо нам будзе яшчэ лепш дружыць. Шкада толькі, што вось паабедаем і ён пойдзе... І я папрасіўся Зяму правесці.

— Яшчэ чаго? — здзівілася мама.— Ён жа з бабаю, не адзін. А каровы твае?

Адразу ў дзве столкі супраць. Першае «супраць» адхіліла баба Роха:

— Ганно-сястрыцо, хай сабе дружаць сіроткі. Ці ж ты, здарова, не бачыш? А Зяма і вучыцца добра. Ён яшчэ і карцінкі малюе, як жывапівец.

Мы з Зямам засмяяліся. А пра другое маміна «супраць» я сказаў, што папрашу Тоню: яна мне вінавата не паўдня, а цэлы дзень адпасвіць. Тут яшчэ і Раман сваё гаспадарскае слова сказаў, і наша мама пусціла мяне.

Мех з анучамі ды з кудзеляй баба Роха пакінула ў нас, бо заўтра ўранні Раман меўся ехаць у Мілтачы. Яны ўсё яшчэ нечага, баба і мама, ніяк не маглі дагаварыць, і мы пайшлі з Зямам адны.

Да Мілтачоў ад нас пяць кіламетраў. На той узрост адлегласць немалая, хоць каля дому ці на пашы малыя босыя ногі выбегвалі і не столькі.

Пазней, калі я падрос і ўжо хадзіў у школу ў мястэчка, яно спакваля пачало мне здавацца не такім ужо і горадам, як здавалася змалку, з Аўсянікаў. І пра тое пачуў, ад чаго яно называецца Мілтачы. Мілту, рэдкую заціруху з аўсянай мукі, якое, дарэчы, у нашай вёсцы не варылі, мілтачане, у нейкім сваім легендарна-далёкім паходзе, раска-лочвалі проста ў прыдарожным мачуле, маленькай сажалцы,— адтуль і сёрбалі лыжкамі. Легенда кплівая, вясковая, самі мяшчане яе не любілі. Яны былі з гонарам, жаніліся толькі свае са сваімі, усіх вясковых лічылі хамамі, а ў тым сасновым гаі, што паміж Мілтачамі і панскім маёнткам, здымалі з гнёздаў грачанят, якія яшчэ не лятаюць, а ўжо, як зліўкі, сытыя. Мяхамі цэлымі прыносілі і тушылі. Вось ад гэтага іхніх дзевак, як смяяліся ў нас, ніхто вясковы замуж не бярэ: дыхцяць грачынай.

Пра ўсё гэта я буду ведаць пазней. Тым часам я іду і рад, што мы не толькі падыдзем да Мілтачоў, што я не толькі яшчэ раз пабачу мястэчка, але і ў хату да Зямы зайду. Божа мой — цэлае падарожжа ў свет, няхай сабе і намнога бліжэй, чым у цётчыны Яры!..

Я ішоў босы, а Зяма ў старых сандаліках, я ў выбіванкавых портках і ў картовай кашулі, а ён у крамным увесь, а ўжо без шапак мы абодва, стрыжаныя пад машынку. І ў Зямы вушы трохі больш тырчаць, чым у мяне. І вочы ў яго чорныя, вялікія. Мы ішлі, гаварылі, не азіраліся, а потым, як азірнуліся, убачылі, што баба Роха вельмі далека ззаду, яшчэ толькі на ўзгорак выйшла. Ды мы яе чакаць не будзем — пойдзем трохі памалей.

Далей гасцінец сцелецца ў даліну, аж да мястэчка так. І яно ўжо нам добра відно — і хаты, і мураванкі, і царква над усім, са сваімі шасцю купаламі. Абапал гасцінца

стаяць старыя бярозы, паміж бяроз адна, а потым і яшчэ адна нізкая груша, тоўстая дзічка, таксама старэнькая. Спачатку абапал гасцінца, за прысадамі, было адно поле, а потым дрэвы скончыліся, і з левага боку пачалася вялікая паша. Там хадзілі каровы, шырока і рэдка разбрыўшыся па траве. Зяма сказаў, што гэта каровы іхнія, мілтачоўскіх яўрэяў, і пасуць іх не дзеці, як у нас, а наняты пастух, дзядзька Шыман.

— Вось паглядзіш, які ён пацэтны. І добры. Там і нашая бгэймэ. Гэта — карова па-нашаму. А называецца Блімэлэ, кветачка.

Калі мы дайшлі да статка, Зяма яе паказаў. Рыжая Блімэлэ пазнала яго. Мы ў дзве рукі пачухалі бгэйму паміж рог, а яна пастаяла, паслухала, як і наша Падласка. А потым мы пайшлі да пастуха.

Гэта быў дзядзька з дарашаватай бародкай, у стракатай кепачцы. Босы і не з кіем, як мы, аўсянікаўскія пастухі, а з вераўчаным плеценым бізуном на тоўстай кароткай ручцы з сырамятнай пятлёй на канцы. Бізун гэты, складзены ў некалькі столак, вісеў у дзядзькі цераз плячо, ручкай наперад. Дзядзькава спалавелая ад сонца картовая кашуля была ўвабрана ў зашмальцаваныя, палапленыя порткі, таксама крамныя, падпераzаныя вузенькім рэменем.

— Здароў, Шыман! — сказаў Зяма, падаючы дзядзьку руку. Як мне ў нашай хаце.

І мне адразу гэта здалося вельмі нязвычным, бо у нас малыя ўсім старэйшым гавораць «вы». Ды дзядзька не пакрыўдзіўся.

— Здароў, Залман! — сказаў ён.— Даўно не сустракаліся. А дзе ж ты бабу Роху дзеў?

Я здагадаўся, што яны вітаюцца жартам, сёння ўжо бачыліся, але Зяма хоча пахваліцца, як гэта проста ў яго са старым.

— А гэта чый? — спытаўся дзядзька пра мяне.

— Гэта Юрык, мой друг. Мы з ім з Аўсянікі ідзем. Да нас. А баба нас даганяе.

— Ясна. Ну, Зямін друг, здароў! — сказаў мне дзядзька, працягнуўшы руку. Ці смехам, ці не — адразу не пазнаць.

І я сваю падаў — мы павіталіся.

— Шыман, ты нам пакажаш, як страляць з бізуном, як суслік біць і як іграць на гармонік.

— Адразу стока трэбуяш? — усміхнуўся дзядзька.— А сам як будта песцішся, гімназіст. А трэба па-настаяшчаму так: страляць бізуном, біць сусліка, іграць на гармоніку. К таму жа — на губным.

— Ну, Шыман, пакажы! А то нас баба дагоніць.

І дзядзька паказаў.

Ён адышоўся ад нас і павярнуўся ў другі бок. Тады ўзяў свой бізун за тоўстую ручку, пятлю надзеўшы на запясць, кінуў даўжэзную, чым далей, то танчэйшую вужаку бізуна перад сабою, тады замахнуўся над галавой, нечакана весела гікнуў і, як маланкаю, стрэліў!.. Ажно, здаецца, порахам запахла, як тады, калі мы разбіваем патронны капсуль, каменем на камені.

Стрэліўшы і яшчэ два разы, дзядзька сабраў свой бізун зноў у некалькі столак, павесіў цераз плячо, зноў ручкай наперад.

— Цяпер касаема сусліка,— сказаў ён і дастаў з правай кішэні портак камень.— Перш за ўсё тут нужон падхадзяшчы штэйн.

— Гэта камень па-нашаму,— растлумачыў мне Зяма.— А ў той, другой кішэні — гармонік.

— Залман, условіе — тока не перабіваць!.. Ітак — са штэйнам мы становімся на левае калена. Так. Смотрым, дзе ён стаіць каля норачкі — той а суслік, а балабост[2] конь без хвост. Цаляем унімацельна і — без промаха—

б'ем!..

Дзядзька шпурнуў свой камень у штосьці нябачнае на траве.

— Ну, маладзёж, знайсці і падняць!

Мы, смеючыся, пабеглі, знайшлі той гладкі, адшліфаваны рукамі камень, і я падаў яго дзядзьку. Штэйн пайшоў у кішэню, а дзядзька Шыман сказаў:

— Ну вось. Засім астаюсь ваш быўшы сын, ныне яфрэйтар утарога Туркестанскага палка...

— Шыман, а гармонік? — як спалохана, ледзь не крыкам перапыніў яго Зяма.

Дзядзька ўсміхнуўся:

— Залман, условіе: тока без нерваў!.. Музыка трэбуя паўзы і падхадзяшчага ўніманія. Позна! Вунь ужо баба Роха ідзе. Рахіль Шлёмаўна. Шэствуя важна ў спакойсцвіі чыннам...

Ен яе першы заўважыў.

Яна падышла да нас злосна і стомлена.

— Бежыце, як шчанюкі якія, старой не дагнаць... А ты ўсё, Шыман, забаўляешся? Гнаў бы далей ад гасцінца, можа, там лепшая трава. Ох, замарылася!..

Яна памаўчала хвіліну, аддыхваючыся, а тады спыталася:

— А што гэта там, у Індыках, людзей нешта многа? Я ўжо добра не бачу...

«Індыкамі» называецца канец бліжэйшай ад нас мілтачоўскай вуліцы, у якую ўліваецца гасцінец. Мы ўсе зірнулі туды. І праўда — з вуліцы на гасцінец выходзілі людзі, цэлы натоўп. Найбольш, здаецца, дзяцей...

Спачатку мы ішлі разам з бабай Рохай, а потым, з Зямам удвух, мы ўжо не вытрымалі, пабеглі.

...Усякае было — калючы дрот чорнымі хмарамі везлі па нашым гасцінцы, легкавыя машыны з розных краін ішлі ледзь не цэлы дзень, кавалерыя тупала на манеўрах, а то і галопам ішла, але такога яшчэ не было!

У тым натоўпе, дзе найбольш было мілтачоўскіх дзяцей, ішлі мядзведзі з цыганамі... Не, цыганы з мядзведзямі... Яшчэ раз не — усё-такі не цыганы былі там перш за ўсё!..

Адзін за адным, на павадах, з намызнікамі — мядзведзі нізка над зямлёй і цяжка члапаюць ды клыпаюць сваімі лапішчамі па жвіры, нібы знарок, на пацеху панакрываўшыся вывернутымі кажухамі. Сем мядзведзяў!..

А цыганы тыя — сем цыганоў — у чорных капелюшах, у запыленых ботах, аброслыя, чорнабародыя, з кіямі. І нічога ні з кім не гавораць. Нехта хоча даць хлеба мядзведзю, той праз намызнік хоча ўзяць, але цыган яму — кіем, хлеб той за пазуху, а сам маўчыць, далей ідзе побач з мядзведзем. І мішка зноў маўчыць — толькі рыкнуў ад крыўды, замармытаў і сціх.

Усе ішлі — малыя, дзецюкі, дзядзькі — і мы з Зямам таксама ішлі ўжо назад у Аўсянікі. Бабу Роху не чулі, не бачылі, проста забыліся пра яе...

Сем мядзведзяў. Сем цыганоў. Адкуль? Куды? Як у казцы якой... Бо мы і ведалі ж іх толькі з казак, спачатку чутых, потым чытаных. Гэта я — пра мядзведзяў. А цыганы?

Дагэтуль бачыў я не цыганоў, а цыганак з цыганятам, яны хадзілі па хатах адны, без мужчын. У шырозных квяцістых спадніцах з мноствам бяздонных патайных кішэняў. Усе чарнявыя, з пацеркамі ды завушніцамі, голыя грудзі часамі відаць. На адной руцэ малы галапупец, а ў другой — вялікі, знізу закураны чайнік. Туды яна злівае малако, якое хто дасць, салодкае, кіслае— брр!.. Я не еў бы, а мама казала: «От, на агні яго адтопіць, з'есць тварагом». Усе цыганкі здаваліся мне бруднымі, ніколі не мытымі, і зверху, і пад сваімі

квяцістымі кофтамі і шырачэзна-даўжэзнымі спадніцамі. То варажыць, гадаць налазяць, то просяць завучана:

— Мая ж ты бабка, залатая твая шапка, уся ты ў раі, толькі пята на краі! Дай беднай цыганцы сала, каб і пяту ў рай схавала!..

Ці так яшчэ:

— Дай ты, бабка, майму малачка, а свайму хоць смятанкі дасі. Красіваму ды башкавітаму! І будзеш ты жыць да белага воласу, да чорнага зуба!..

Абдурвалі яны людзей па-рознаму. Мама расказвала, як адна баба пашкадавала цыганятка, якое цыганка пакінула «на мінутку» ў хаце. Баба тая: «З марозу, бедненькае, ацэпла...» Узяла яго на печ, а цыганка ўбягае ды ў крык:

— Ты мне дзіця навек акалечыла! Як я вазьму яго на мароз?!

Ледзь адкупілася — салам, мукою, толькі б забрала.

А ў Руце было і такое. Гарманіст Качан і цыганка так адно аднаго ўпадабалі, што пажаніліся. Ён быў бедны, гультаяваты, і нешта праз год яго чарнявая сказала:

— Сядзі ты, міленькі, хаты глядзі, а я сама пайду хлеба шукаць. З сыночкам пойдзем, тату ам-ам прынясем.

Я і сам бачыў яе, бо і да нас яна заходзіла. Гэта яна — з галапупцам ды з чайнікам. Адна, без цыганак. І хлопчык ужо не чарнявы, а беленькі.

Усё цыганкі, цыганкі... Пра цыгана аднаго гаварылі, што ён забіў табурэткай мілтачоўскага злодзея Саўку — такога дужага, што паднімаў за аглоблі, навыцяжку, перадок воза. Ды гэта было недзе вельмі далека, у таямнічай для нас, падшыванцаў, страшнай турме. А ў нашых Аўсяніках, і ў Руце, і ў Мілтачах, нават у цётчыных Ярах не бачыў я ні цыганоў-мужчын, ні цыганскага табара. У кнізе Канапніцкай, вельмі цікавай

казцы, якую Камар чытаў нам некалькі дзён, цыган хадзіў па кірмашах адзін, пакуль не злавіў сабе двух «красналюдкаў», маленечкіх чалавечкаў. А ў нашай кнізе Пушкіна быў цэлы табар, і, чытаючы пра яго, калі адзін, дык і ўголас самому сабе, я ажно ўздрыгваў — так гэта хораша:

...И песни жен, и крик детей,
И звон походной наковальни...

Ці там, дзе стары гаворыць Алеку:

...Железо куй — иль песни пой
И села обходи с медведем.

Ды гэта ж у казках, у кнігах усё, а цяпер...

Адкуль, куды яны ішлі — сем цыганоў і сем мядзведзяў — ніхто не ведаў і не даведаўся. А нас, малых, гэта і не цікавіла. Ішлі — як з казкі, і мы побач з імі ішлі, як у казцы.

Натоўп усё меншаў патроху, старэйшыя адставалі, вярталіся. А мілтачоўскія дзеці дайшлі аж да нашай вёскі. Убачыўшы, што цыганы, якія і ў Мілтачах не спыняліся, цяпер не збочылі ў Аўсянікі, пайшлі і далей правым бокам гасцінца, дзеці спыніліся, пастаялі і вырашылі вяртацца. Далей ісці не падахвоціла іх і тое, што з нашай вёскі — ад гумнаў, полем — беглі ўжо на гасцінец дзеці і дарослыя...

Вярнуўся і Зяма. Я толькі трохі падышоў з ім, а потым мы пагаварылі, што ў Мілтачы мне сёння позна ўжо, бо вунь і сонца хутка сядзе.

Першы наш дзень, такі цікавы, закончыўся проста. Нават за руку мы не развіталіся.

Потым я яшчэ цэлы год хадзіў дома ў трэці, і з Зямам мы бачыліся вельмі рэдка. Тады быў год у чацвёртым, ужо ў Мілтачах, калі мы з ім нават за адной партай сядзелі. А на канікулах, калі ўжо мы сустрэліся ў пятым, яно і здарылася ўпершыню ў маім жыцці — пацалаваўся з хлопцам. Ад радасці. Хоць ён і не сваяк

які, а проста дружны, вясёлы таварыш.

11

Тады з вайны вярталіся па-рознаму. Хто зусім цэлы, здаровы, хто трохі паранены, хто газу глытнуў і яшчэ ўсё бухукае. Адзін быў бязногі. Другі на каня крычаў «донарвэтар»: гэта — з палону, дзе ён, у той Германіі, і «страляць» навучыўся ў хаце, добра, што хоць не за сталом, як тыя яш «баўэры».

А некаторыя і не вярнуліся...

У Тоні бацька быў. Няхай сабе ён для нас, малых, «нейкі латыш», у нейкім горадзе Лібава,— але быў, і яна не сірата, хоць бацьку таго ніколі не бачыла.

Мой тата памёр у Казлове, на Тамбоўшчыне, у тым горадзе, які таксама, як Лібава, стаў загранічным, недасягальным. У канцы нашай вёскі, на полі пры гасцінцы пахаваны быў нейкі бежанец. Дзябёлы крыж і пахіліўся ўжо — не наперад, над парослай бур'яном магілай, а назад, як быццам падаючы наўзнак, нават і рукі ў шэрых рукавах расставіў у ціхім, навечным адчаі. І кожны раз, калі б мы з мамай ні ішлі ці ні ехалі міма тае магілы, мама тройчы хрысцілася і ў душы — гэта я зразумеў пазней — горка згадвала татаву магілу, для некага недзе таксама чужую.

Я свайго бацьку вельмі мала памятаў. Можна сказаць, што больш уяўляў па маміных ды Раманавых успамінах.

Зямаў бацька, што і ў арміі быў кавалём, загінуў пад самы ўжо канец «мікалаеўскай» вайны і пахаваны невядома дзе, хутчэй за ўсё ў той вялікай салдацкай яме, што называецца брацкай магілай. Пра гэта мне расказвала Зямава мама, калі я, ужо як вучыўся ў Мілтачах, заходзіў да іх.

Зяма бацькі таксама не ведаў. Шура мог бы свайго пабачыць аж двойчы — калі тата ішоў на захад і калі

вяртаўся, першы раз на коратка, а другі яшчэ на карацей заглянуўшы дахаты. Аднак тады яго бедны Аляксандр Сяргеевіч якраз ляжаў, больш за два месяцы, непрытомны, аглушаны выбухам той бліскучай, спакуслівай цацкі, і ні жывога, ні мёртвага бацькі ён не пабачыў.

Апроч гарадской фатаграфіі на сцяне, дзе яго тата з мамай, таксама невядомай Шуру, зняты яшчэ да яго нараджэння, мелася ў іх і яшчэ адна памятка па Шуравым бацьку. Памятка патаемная, якую ні дзед Богуш, ні дзядзька Іван не паказалі б мне, а Шура паказаў.

Гэта была не проста якая-небудзь адна — шэптам кажучы — бальшавіцкая афішка, за якую катуюць у пастарунку і гоняць у турму,— гэта было аж некалькі газет, на кожнай з якіх вялізнымі і нібы гнутымі літарамі стаяла ў загалоўку: «Правда»...

Праз многа гадоў і мноства падзей я, савецкі пасляваенны студэнт, бачыў у бібліятэцы падшыўку «Правды» за той час, вясну і лета дваццатага года. Лісты вялікія, большыя за сённяшнія газеты, папера розных адценняў, благенькая, фарба слабая, цяжка чытаецца. Толькі зрэдку чатыры старонкі, а то ўсё дзве, адзін вялікі ліст. Буйныя загалоўкі: «Телеграммы», «Оборона Советской России», «За границей», «Борьба з польскими белогвардейцами»... І словы Леніна, з яго выступлення перад чырвонаармейцамі, што накіроўваліся на польскі фронт:

«...С польскими крестьянами и рабочими у нас нет ссор, мы польскую независимость и польскую народную республику признавали и признаем...»

Гартаючы тую падшыўку, успамінаў я Шуру (з якім мы, дарэчы, разам і партызанілі) і ў мнагалюднай бібліятэчнай цішыні з усмешкай бачыў, як мы, малыя змоўшчыкі, чыталі гэтыя лісты, замкнуўшыся ў Богушавай хаце. Загучнае слова — чыталі: проста гарталі, шапталіся, як заварожаныя тым вялікім словам — «Правда», яшчэ праўдзівейшым ад забароны

гаварыць яго ўголас, на людзях...

Шураў тата таму і забавіўся быў у іхняй хаце, заскочыўшы ў яе другі раз, што Шура тады яшчэ ўсё нічога не гаварыў, не разумеў. А потым тату, калі ён, ранены куляй, зваліўся з каня, уланы дабівалі шаблямі...

Ці не згадаў Шура яго і тады, на аўтагонках, калі кабыла панесла ў поле няўдалага ездака-каменданта?..

Ці не пра Шуравага бацьку намякаў нам у злосці ды ў страху Камар, калі ставіў нас на калені, а сам крычаў: «Я вас ведаю! Ведаю!..»

Словам, і Аляксандр Сяргеевіч быў сірата ваенны.

Аднак ні ён, ні Зяма, нават ні Тоня не называліся — брыдкае, непрыемнае слова! — байструкамі.

Такімі былі ў нас два хлопцы — Валодзя Казак і Толя Немец.

Яшчэ студэнтам, на бульбе ў калгасе, пачуў я ад цёткі, у якой мы з сябрам кватаравалі, мянушку Пяцімінутка. Пра малую дзяўчынку, суседчыну. «Чаму?» — «А гэта ўжо як нашы немцаў гналі, дык яе адзін баец за пяць мінут змайстраваў». Мы пасмяяліся разам з тою гаваркою цёткай. Можна, вядома, і пасмяяцца з трапнага слова, але тады гэта, калі не думаць пра тую дзяўчынку.

Неяк пры мне, у санаторыі, за абедзенным сталом, адзін паважаны таварыш у гутарцы з другім паважаным, да таго ж яшчэ і пісьменнікам, расказваў салідна, з пэўным, амаль непрыкрытым разлікам:

— Я быў у свае мамы выблядак. Нашай змене, падрастаючым пакаленням, вы самі гэта панімаеце, каб добра, шчацельна апісаць, было б очань палезна ведаць, як гэта з выблядка палучыўся такі чалавек, як я...

І ніхто з нас тады, ні я, ні нават пісьменнік, не сказалі таварышу: «Бедная ваша маці!..»

Народ і ў грубасці сваей мудры, і прымаўку мае спрадвеку: «Байструк — з божых рук». У гэтым азначэнні ёсць і тая праўда, што такія дзеці найчасцей бываюць спраўныя ды здольныя, а ёсць і іншае: крыўдзіць такога грэх. Трэба думаць, што не толькі ў нас, беларусаў, ёсць такая разумная прыказка. Спецыяльна я гэтым не займаўся, але нядаўна, у «Первых воспоминаниях» іспанкі Аны Марыі Матутэ, з прыемнасцю сустрэў дзве цікавыя рэчы. Аказваецца, і ў Іспаніі ў гады майго малалецтва ў вёсках рабілі хадакі з аўтамабільных пакрышак, як і ў нас, у Заходняй Беларусі, дзе і прымаўка была: «Што ні беларус, то і аўтабус» — след такі самы. І другое — і там, у Іспаніі, байструкоў, «незаконных» дзяцей, народ называе божымі дзецьмі.

Дзіця-то божае, але ж доля ліхая.

Жылі ў Аўсяніках дзве дваюрадныя сястры, Каця Курыца і Жэня Паганка. Каця, бялявая, ціхманая, хадзіла паволі, нібы і ў белы дзень крадучыся, і час ад часу неяк па-курынаму цікавала на неба: то адным вокам збоку ўгару, то другім. Ад гэтага і мянушка пайшла. А Паганка была чарнявая, прыгожая, разбітная, з мянушкай спадчыннай — ці ад грыбоў такіх, ці ад нейкай у іхнім родзе па-язычаску свавольнай весялухі. У Каці пасля бацькоў засталася старая хата і шнурок поля, яна сяк-так і гаспадарыла. А Жэня, яшчэ раней асірацелая, хатку сваю і палоску прадала і паехала, як многія тады, у Пецярбург, працавала там на панчошнай фабрыцы, гады ў рады наведваючыся ў Аўсянікі, дзе жыла іх цётка, адна на дзвюх з Кацяй.

Апошні раз Жэня прыехала ўлетку 1916 года, ды так ужо і засталася ў роднай вёсцы, бо знайшла сабе казака. Усякія ў нас пабывалі тады: данскія, кубанскія, арэнбургскія, цярскія... Яе быў арэнбургскі. Спачатку ехаць ад яго ў свой Піцер Жэні не хацелася, бо ён і павянчацца абяцаў, завезці да бацькоў. Пасля, калі яго сотню кудысьці перавялі, Паганка была ўжо тоўстая, а неўзабаве і абрадзінілася, і цётка, жанчына добрая, нікуды яе не пусціла. Тады прыйшла «свабода», адна

ўлада, другая— чорненькі, шустры, як венік, Валодзя рос вясковым байстручком, мама якога, у сваіх успамінах і ў кепіках суседзяў, доўга яшчэ заставалася «піцерскай».

У Жэні дык хоць каханне было, яе той казак, гаварылі, на руках цераз гразь пераносіў, каб чаравічкаў не забрыдзіла. Ёсць што ўспомніць пра шчасце, першае і адзінае на ўсё жыццё. А Каці, калі ўжо смяяцца, як у нас смяяліся, пашанцавала знячэўку. У студзені 1918 года немцы ішлі на ўсход і па дарозе, начуючы ў Аўсяніках, нейкі ландштурміст-абознік, згаладнелы па сваёй фрау, пашкадаваў гаспадыню без лішніх песняў, а назаўтра паехаў у сваім параконным фургоне — чортведама куды, адкуль ён сам і хто ён. Калі і казаў ёй што ноччу і ўранні, дык і няшмат, і нічога не разбярэш... Да наступнай зімы і Каця ўжо была з прыбыткам.

Такім чынам, сярод усяго іншага, што засталося ў нашай вёсцы пасля амаль сямі гадоў ваеннага ліхалецця, былі яшчэ і два салдацкія варожыя сыны — Казак і Немец.

Пра іх паходжанне мы, сябры-аднагодкі, даведваліся спакваля, з усёй той грубай і вясёлай непрыкрытасцю, якая ў наша разумение працэджвалася з гутарак дарослых. Ад гэтага бруду, ад гэтай дзікасці і мы, чыстыя душы, у пэўнай меры лічылі сябе вышэйшымі за гэтых хлапчукоў, а ў злосці, здавалася, нават бачылі на іх таўро пагарды: «Ах ты, казацкі, ах ты, нямецкі байструк!..»

Толю Немца пусціў на свет, відаць, такі самы вахлачок, якім атрымаўся і сын. З адным меншым вухам, з адным меншым вокам, з самага малку па-старэчы зморшчаны лоб. А вусны дзіцячыя — пупсік на верхняй губе. На галаве — леташняя салома. А сам як быццам штосьці незвычайнае ведае, чагосьці недагаворвае і ўсміхаецца неяк шматзначна. Здаецца нават, не ведаючы яго бліжэй, што хлопец зладзеяваты. Дарма — проста ціхі, на доўгую цярплівасць пушчаны гарапашнік. Калі ж разбурчыцца крыху, не разбярэшся, што ў яго да чаго. І

не ваяка быў Толя. Хадзіў ён, як і мама яго, нібыта ў нечым вінаваты, ці то сам, ці праз некага. А яшчэ ж і беднасць такая — што людзі бачаць, а што і не ўбачаць, колькі ты там ні вый употай, колькі ні хлюпай бульбачкай свайго носа.

Валодзя, хоць і Казак, таксама быў не ваяка.

А Шура Богуш падкраўся неяк на нашым двары да быстрай, неаб'езджанай жаробкі, ускочыў на яе з калоды, і — яна яго панесла! Спачатку па двары. То на дыбы, то задам! Тады пераскочыла цераз нізкія веснікі на агародную дарожку, вылецела на прыгуменне і закружылася там, то брыкаючы заднімі нагамі, то ўздымаючыся на іх. І толькі там ужо Шура паляцеў. На цвёрдай сцежцы. Раман прынёс яго ў хату, і там адлівалі...

А то і такое бывала ў нас, з пацукамі.

Вялікія бочкі на збожжа называліся пасамі. Вясною ў іх заставалася трохі жыта ці аўса, і там, прыпадняўшы века пасы, можна было ўбачыць двух-трох пацукоў, якіх у нас называюць бацамі. Тады мы наладжвалі паляванне. Ішлі дахаты і прыносілі сваіх катоў, таксама двух ці трох. Укінуць іх туды і века трохі прытрымаць— эх, і пачнецца ж у пасе!.. Наша Рыска, малая тыгровая кошачка, спраўлялася найленш — хапала першага-лепшага баца за карак і наверх! Катам было страшней, чым кошкам: бацы ведалі, за што іх хапаць. Раз адзін кот, малады, нават вякнуў у пасе, на шчасце, схоплены не за тое. Катам па хатах жылося добра, змалку ў кожнага з нас быў свой мармытун. А тут мы іх, пестуноў, так бязлітасна ці бяздумна падводзілі. Дзеля свайго азарту, цікавасці і трохі страху.

І вось аднойчы Аляксандр Сяргеевіч, прыпадняўшы века найніжэйшай пасы, ледзь не шэптам усцешыўся:

— Э, а яны ж тут блізенька!..

Па яго загаду мы з Казаком ірванулі ўгару над пасай лёгенькае века, а Шура ледзь не нырнуў туды цераз

борт і, вырваўшыся адтуль з двума бацамі ў руках, закрычаў:

— Расступіся, народ, ліхарадка бярот!

І выскачыў на двор, а мы за ім. Там ён з размаху гвазнуў адным, тады другім вялізным бацом аб сцяну, а на таго, якога кідаў з левай, яшчэ і наступіў скураным хадаком, які па-нашаму лапаць.

Ух ты!.. Я паглядзеў на Казака і падумаў, няўжо і я, як ён, таксама пабялеў?..

Валодзя быў не тое што баязлівец, а нейкі добры, гультаяваты, вясёлы. Калі яго лаялі байструком, ён так і не мог зразумець, чым жа ён вінаваты, чым вінавата мама,— яму было проста балюча, а мне яго шкада. Аднак на пашы ён вельмі ахвотна спяваў адну з тых, як наша мама казала, брыдкіх песень, што засталіся з вайны:

Гэй, там каля рэчкі,
гэй, там каля бору
казак маладзенькі
вёў дзеўку ў камору...

Далей ішлі ўсе падрабязнасці, і ён іх выводзіў — адзін ды старання, усё да апошняга слова, як быццам і не ўяўляючы, што гэта мае зусім блізкае дачыненне да ягонай маці. Спяваць дык спяваць!.. Валодзя яшчэ і на скрыпцы іграў. Спачатку на самаробнай, а потым, калі ўжо мы сталі дзяцюкамі, і да сапраўднай дайшло.

З Казаком я дружыў

Трохі большае захапленне нейкім адным, пасля другім ці трэцім не перашкаджала дружбе з усімі. У пачуццях мы былі шчырыя, свабодныя, а час і абставіны рабілі сваё. Пусты смех Тонінай цёткі Любы абарваў, перапыніў на нейкі час нашу з Латышкай першую, відаць, найлепшую, найшчырэйшую дружбу; потым, на пашы і ў школе, мы ўжо не зблізіліся так, каб нам, ад хаты да хаты, высыпалі купальскім белым пясочкам

сцежку: «жаніх і нявеста». Мы проста дружылі, як пастушкі — пускалі адно аднаго дадому ці на рэчку, а як вучні — дзяліліся кнігамі, часамі нават што-небудзь цяжэйшае разам і вырашалі. Пакуль я не ведаў Зямы, найбліжэйшым сябрам быў у мяне Шура. Потым, калі я стаў хадзіць у школу ў Мілтачы, а дзед Богуш памёр і дзядзька Іван Шуру са мной не пусціў, найбліжэйшым быў у мяне нейкі час Зяма.

Ну, а Валодзя Казак быў маім сябрам заўсёды, паміж усімі іншымі дружбамі.

12

Вясной і на нашу... ат сабе вёску, вяртаючыся хто з Паўднёвай, хто з Паўночнай Афрыкі, а хто з Заходняй Еўропы, апускаліся птушкі. Пара буслоў, шпакі і ластаўкі. Асталяваўшыся пасля выраю дома, любыя госці так і не ўмелі толкам расказаць, дзе былі ды што бачылі. Хоць і гаварылі яны — хто клёкатам, хто мітусліва-прастадушным шчэбетам, а хто гуллівым песенным перайманнем — даволі-такі многа, аднак усё, як здавалася нам, толькі пра радасць вяртання, сустрэчы з нашай, і для птушак роднай вёскай.

Шпакі і ластаўкі — драбяза, якую, каб і вельмі хацелася, не падлічыш. І гэта — прыемнае адчуванне, нібы на зоркі гледзячы, таксама незлічоныя. А бусел — у нас яшчэ кажуць бацян — адзін са сваёю бусліхай, і мы іх віталі, можна сказаць, персанальна. Убачыўшы першага бацяна, мы, хлапчукі, з радасным галёканнем куляліся на падсохлых мясцінах, а дарослыя дзеўкі ледзь не плакалі, заўважыўшы яго не ў палёце, а ўжо на гняздзе: замуж сёлета выйсці не ўдасца...

Дзед Богуш, дык той аднойчы, пры мне, нават і павітаўся ўголас:

— Здаровы быў, божая птушка! Каб жа лета нам добра з табой пералетаваць!

І глядзеў на буслянку, задраўшы белую бараду, прыжмурыўшы вочы пад сівымі бровамі.

А мне было вельмі зайздросна, што не на нашым, а на іхнім гумне была адна ў Аўсяніках буслянка. І я туды, на прыгуменне да Богушавых, бегаў часта, балазе яны блізка жылі, і мамін крык: «Юрык! Цэвак няма!» добра даходзіў туды ад нашага парога.

У той час, напрадвесні, сама кросны па хатах ткаліся, і для малых была бясконцая, нудная работа — сукаць уток з вялікіх клубкоў на цэўкі, што намі ж і наразаліся з роўных, гладкіх прутоў маліннiку ці сухадрэўка. Такую цэўку з праткнутым мякішам (сёння ўжо ўсю тую тэхніку трэба растлумачваць), насукаўшы на яе нітак, укладалі ў чаўнок. Сукала было драўлянае, з вялікай качулкай-махавіком, а ў рух яно запушчалася бясконцым ляпаннем насліненай далонню па валіку. Процьму тых нітак даводзілася перасукаць з клубкоў на цэўкі — то шэрых, на будзённы шарачак, то святлейшых, на палатно кужэльнае, то каляровых, на мудрагелістыя дзяругі-перабіранкі. Далонь аб той гладзенькі валік абаб'еш да пухліны, а толькі што, здаецца, выбег за парог — ізноў: «Юрык!..» А тут жа на вуліцы, дзе падсохла ўжо, і «чыжык», і «лапта», і госці такія — бусел, шпакі!..

Ніколі нам не пазнаць было — той самы гэта бацян, што летась быў, ці, можа, сын яго з маладзіцай, а то і проста новыя, якім на гэты раз спадабалася якраз тут. Ці, можа, жонка ў каторага адгэтуль, з леташніх буслянят, што вось сюды свайго і прывяла...

Было і такое адным прадвеснем, што на нашу пару, так і не разгаданую, напаў адзінец. Бойка была заядлая — з пікіраваннем аднаго бусла на дзюбу, штыхам настаўленую буслам другім, з кумільганнем па скаце высокай страхі, калі яны счэпяцца як у грудкі, з пераможным клёкатам законнага гаспадара, калі той чужаніца адлятаў кудысьці, на іншую бойку.

Усё буслінае жыццё праходзіла навідавоку. І гняздо ён падрамантоўваў, і жаніўся, як на трыбуне, і буслянят

выседжваў, толькі галава тырчала днямі над гняздом. Вярнуўшыся з балота з купінай ці ламачынай, а то і са спажывай на чатыры лапкі, ён радасна клекатаў, і клёкат гэты веска спагадліва чула і познім прыцемкам, і на світанні. Часамі бусел саскокваў з гнязда на страху, абыходзіў яго з бакоў і выкідаў адтуль вераб'іныя гнёзды. Нашылася гэтых падсуседзяў многа, і хоць бы ж ужо ціха жылі, без валтузні і вэрхалу, далі б гаспадару ў свабодную хвіліну пастаяць, падумаць на адной назе...

Раней за бусла, а тым больш за ластавак, з'яўляліся ў вёсцы шпакі.

Днямі я думаў, а дакладней сказаўшы — у маіх гадах неяк зноў па-дзіцячы адчуў, які гэта цуд, якое шчасце — зрабіць вясною шпакоўню. І смешна стала, успомніўшы, як я вучыў дачку-пяцікласніцу рабіць «домік шпаку». Было ў яе такое хатняе заданне, па недарэчнай у гэтым выпадку політэхнізацыі. Так захапіўся бацька, паказваючы, што сам і пачаў, і кончыў. Не хапала толькі бярозы, каб разуцца і залезці найвышэй. Ды не ісці ж мне было за Таццянай у школу.

І другое ўспомнілася. Вохрысты, з белымі, светлымі вокнамі дом майго друга ў далёкім райцэнтры. Самаробны столік у садзе, вінёўка з яшчэ сакавіта-зялёнай лістотай і недаспелымі грушамі, а ў лістоце ды ў грушах, высока — шпакоўня. Упершыню для мяне такая пацешна незвычайная, бо аж на дзевяць паверхаў, суцэльная.

Зяма, спакойны і салідны Залман Хаімавіч, добры настаўнік беларускай мовы і літаратуры, быў ужо тады на заўчаснай пенсіі, па здароўі, падарваным двума франтавымі раненнямі. У Зямы ўнукішкольнікі, шпакоўню гэтую было каму задумаць і змайстраваць, аднак я, гледзячы на яго безнадзейна бледны, дарэшты стомлены твар, спытаўся, кіўнуўшы галавой угару, на шпакоўню:

— Твая работа?

— Толькі праект,— усміхнуўся ён у адказ.

Ціха было і сонечна, як быццам стомлена-ціха і сонечна і, разумеецца, журботна на душы. Мы даўгавата не бачыліся і, як гаворыцца, зноў богведама калі...

Дый наогул... Мы, яго родныя і сябры, ужо ведалі тое, чаго ён як быццам не ведаў. А тут пахла садам і агародам адразу, бо стол стаяў у траве, паміж вінёўкай і яблыняй, побач быў агарод, і ў ім, з-за градаў з рознымі морквамі ды пятрушкамі, падсыхаў вяла-духмяны картаплянік, пах якога я вельмі люблю, з маленства. З самага верхняга, з дзе-вятага акенца шпакоўні лена, з паўзамі, цвыркаў уніз шэры кумверабей, нібы маркотны ад безрабоцця камендант анусцелага на канікулы інтэрната.

Зяма ўспомніў пра іншае, не пра наш педінстытут.

— Вясной, як толькі шпакі вернуцца, гэтая іх вышынная будыніна пераліваецца... Як нейкая жалейка. Або той губны гармонік.

Ён не сказаў, чый гармонік,— мы з ім маўчалі пра адно, кожны сабе згадаўшы даўняе. Блазнаватага, добрага дзядзьку Шымана, пастуха, што быў калісьці, да польскай улады, паштальёнам у далёкім рускім горадзе, але і там не растраціў свае вясковасці, не зжыў свайго маленства, і, вярнуўшыся ў Мілтачы, любіў і мог іграць, пасучы. Больш ніколі ў жыцці я не чуў, каб хто так хораша іграў на такой, здавалася б, дзіцячай забаўцы — на губным гармоніку. У адзіноце, самому сабе і таму, хто не жартам папросіць і добра слухае. Мы з Зямам слухалі, і ён уважыў нас два ці нават тры разы. Калі я ўжо ў іхнюю мястэчковую школу хадзіў і Зяма мяне часамі трохі праводзіў. Ціха, захоплена іграючы, Шыман стаяў, а мы сядзелі на траве, і нам было вельмі добра. Як і тады, калі мы ігралі ўдвух з Валодзем Казаком, ён на скрыпцы, я на мандаліне. Найбольш усё працяжныя, журботныя мелодыі...

Пакуль нам з Валодзем іграць удвух, ён пілікаў адзін, а яшчэ раней, да школы, ён не іграў.

Ігралі шпакі, берасцянкі, жаўранкі. Хто ў голлі дрэў,

яшчэ без лістоты, а хто за гумнамі, над полем, яшчэ сырым, з рэшткамі шэрага снегу ў барознах.

Вось мы з Валодзем рэжам дровы, так сказаць, памагаем Раману. Забаўляемся — пакуль прыйдзе Богушаў дзядзька Іван, які ўчора памагаў увесь дзень, а сёння, пра што сказаў увечары, крышку прыпозніцца, бо трэба хлеб у печ пасадзіць. Раман коле ўчора нарэзаныя круглякі, а нам з Валодзем дазволіў трохі пакоўтаць разаком. «Толькі пальцаў сабе не адпілуйце!..» Бярозавае палена мы выбралі з горбы каля плота самі — найлягчэйшае, каб няцяжка было падняць яго на козлы, ну, і яшчэ з адной думкай...

Сонечна. З-за гумна, калі ў нас стане зусім ціха, чуваць, як звоніць-шчабеча-залівáецца жаўранак — адзін, а мо і больш іх там, бо песня такая, што нібы і з усіх бакоў, не толькі зверху. А на старой бярозе, што ад вуліцы, шчабеча шпак. Ды так жа стараецца, так ужо крыльцамі разводзіць, ахае ды ойкае, і па-кашэчы табе, і ледзь не па-салаўінаму, і смехам, і як пакрыўджана, што нам — хоць ты зусім не рэж, а толькі слухай...

Але мы рэжам, завіхаемся. Разак шоргае і звініць, раз-пораз згінаецца, пырскае пілавіннем, і вось, нарэшце, наша першае палена — шах! — ападае на зямлю. Тады нам чуваць і жаўранак з-за гумна і шпак, яшчэ лепш, з бярозы. Бо і Раман якраз не гахкае — паставіў кругляк на калодзе, а сам глядзіць на нас. Валодзя падсвіствае шпаку, і хоць гэта ў яго, як заўсёды, выходзіць амаль па-шпачынаму, той, каля нашай шпакоўні, як быццам і зусім не чуе — так заняты песняй. Раман пакінуў пазіраць на нас, зноў гахкае, і мы з Казаком прыступаем да выканання свайго намеру...

Канец палена адпілаваўся роўна. Адступіўшы на шырыню двух маіх пальцаў, мы пачынаем адразаць сабе качулку. Гэтак жа проста гэта, калі ты збоку глядзіш, а цяпер... Разак наш скача. Пальцам збоку яго, як гэта робяць дарослыя, не прытрымаеш на патрэбнай лініі, бо ўсё-такі боязна палец той падстаўляць. Адзін няўдалы надрэз... Другі... Усё не так!.. А тут яшчэ да маіх ног раптам падбег, прычапіўся мой Мурза. Зусім яшчэ

шчанюк. Ён то крадзе што-небудзь, атопак які ў каморы ці дзяркач у кухні, і ўсё стараецца лепш перахаваць; ён то ў хаце са мною разыдзецца на падлозе, і мама кажа, што ёй тады не пазнаць, дзе хлопец, дзе шчанюк; ён то сядзе, мой Мурза, у адчыненай брамцы, глядзіць на вуліцу і, як стары, нешта ўсё думае... А вось жа недзе быў, прыбег!..

Што ж, можна і адпачыць, тым больш што з качулкай ніяк не выходзіць. Валодзя пускае сваю руку, я цягну разак на сябе і прысланяю яго да нашага палена на козлах, а свой канец, сваю ручку кладу на зямлю. Мурза гыркае, глуха бармоча, учапіўшыся на ўсе зубы ў мае рукаво, а я траплю сыравата-халаднаватай далонню другое рукі яго мяккія цёплыя вушы. Тут ён пускае мае рукаво, хоча схапіць за руку. Не кусае, а толькі зубамі казычацца. І Валодзя гладзіць Мурзу. А той і на Валодзю агрызаецца. Мы так з ім раздурэліся, што не заўважылі, як нехта падыходзіў. Мурза першы заўважыў, разгаўкаўся.

— Што,— зверху спытаўся дзядзька Іван,— сабраліся вераб'і ды вошай б'юць? Здароў, Раман! — І на Мурзу: — Ай-ёячкі, які ж ты страшны! Сціхні! Ну!..

Над шчанюком, малым і ўедлівым,— вялізны чалавечына, Чэпдрэп. І мы з Казаком засмяяліся. Мы ўжо даўно ведалі, чаму дзядзьку Івана так празываюць. Дзед Богуш,— гэта яшчэ даўней было,— купіў у Мілтачах гадзіннік-ходзікі, а дадому вярнуўся позна, калі малы Іван ужо спаў. І ўранні ён, як на сваю бяду, расказваў дзедям на вуліцы:

«А шоння ноччу я прачнуўша і не шпаў, і мяне шон не браў. Бо на шчане ў наш нешто ўшо: чэп-дрэп, чэп-дрэп!..»

Дзядзька Іван вельмі добры. Ён і карміў мяне з Шурам не раз, і з печы нас не праганяў, калі ў іхняй хаце былі вечарынкі, і стрыг абодвух «пад бручку». Шуру глядзіць ён, як маці, а сам такі здаравенны, што хату, здаецца, падніме, і такі даўгатвары, што можа ўзяць, і браў ужо, у рот гусінае яйцо, зубы і губы стуліць, а яно потым

цэлае...

Аднойчы ў нядзелю, калі мы ішлі купацца, разам вялікія і малыя, вялікія пачалі на лузе гуляць у чахарду. Адзін прыгнецца на калена нізенька, другі разбяжыцца — гоп! — цераз яго і сам адбегся і прыгнуўся — для таго, хто за ім. І так — адзін за адным, адзін за адным. Спачатку толькі дзецюкі скакалі, а мы, падшыванцы, беглі збоку. Потым Шура не вытрымаў — разгаляваўся і гоцнуў цераз нашага Рамана. Ёсць! Разагнаўся зноў, падбег, адштурхнуўся аберуч ад крыжа свайго здаравеннага дзядзькі, таксама гоцнуў здорава і — ну, далей!.. Я, як і ўсюды, за ім. Цераз Рамана мне, можа, і ўдалося б, аднак я даў адразу на Чэп-дрэпа. Падскочыў, здаецца, нядрэнна, ды дзядзька Іван быў для мяне ажно вельмі задоўгі ды зашырокі, і я засеў на ягоным крыжы.

— Што ты там кешкаешся, як жаба на купіне, злазь! — па-бабску вякнуў ён і, трасянуўшы азадкам, скінуў мяне ў траву.

А ўжо тым часам цераз яго махнуў наш Раман. І сам Чэп-дрэп усхапіўся, паляцеў да крайняга. І мне прыйшлося ўсіх даганяць. Было і крыўдна, і весела, і ганарыўся я нават, што вось і пасядзеў хоць трохі на такім вялікім!..

Тое адчуванне — крыху гордае, а значна больш вясёлае цяпер — вярнулася да мяне; дзядзька Іван, Чэп-дрэп — такі здаравенны, а я каб трошкі, дык і пераскочыў бы!.. А тут жа яшчэ і Мурза, і шпак, і сонейка!.. І вось мы з Казаком, як згаварыўшыся, смяемся. Нібы з таго, што мой цюцька зусім не баіцца вялізнага дзядзькі Івана, а дзядзька наш сказаў ніколі не чутае — пра вераб'ёў, якія вошай б'юць.

— Ну, вэк, малыя,— загадаў Чэп-дрэп.— Давай, Раман, рэзаць. А то мне скора і хлеб ісці даставаць.

Тут ён заўважыў на канцы палена наш раздвоены-растроены надрэз і ўцяміў:

— Качулкі захацелася? Мы вам іх зараз нашастаем.

Разак — нібы зусім не той: шах-мах, і вось яны, адна за адной, адваліліся ад палена на зямлю і не забрудзіліся — дзве качулкі. Чысценькія, кругленькія, з бяроставай скарыначкай — яшчэ адна радасць прадвесня. Як яны пахнуць у нашых руках і як гэта добра — спрытна шпурнуць качулку, каб пакацілася да таго, хто яе адаб'е кіем назад на цябе, каб ты адбіў, каб яна пакацілася, паскакала па нашай падсохлай вуліцы, а то і загула над зямлёю, нібы снарад!..

І мы з Валодзем, а Мурза за намі, пабеглі з двара.

У той дзень цэвак сукаць не трэба было, бо мама не ткала. Яны з цёткай Жэняй снавалі новае. Сярод хаты — мала яшчэ тых кроснаў было! — стаяла рыплівая сноўніца, мая мама снавала, размахваючы сноўніцу, а Валодзева пільнавала клубкоў.

Гэта ўжо мы з Казаком засталі іх так, калі, да потнай стомы нагуляўшыся, вярнуліся да нас.

Шырокая на ўсю хату сноўніца, ганяючы вецер, шугала, як карусель, пра якую аднойчы расказваў Раман; мы асцярожна абышлі яе каля самай сцяны, прабраліся да стала.

— Ужо і поўдзень, Богу дзякаваць,— сказала цётка Жэня.

Цяпер я разумею, а тады не разумеў, што гэта ў яе быў намёк. Дома дык цётка і спыталася б у Валодзі: «Есці ўжо хочаш, сынок?»

Мама намёк той зразумела.

— Вось даснуем яшчэ гэта,— сказала яна,— дый будзем абедаць. І Раман з Іванам прыйдуць. Юрык, вы там кніжку якую-небудзь, пакуль што...

А мы з Казаком якраз пра гэта і дамаўляліся, ідучы з качулкі. Хоць і есці, вядома, хацелася.

13

Калі мы вярнуліся з бежанства, у нашай хаце мяне ўразіла мноства дзвярэй і іконаў.

Пазней стала ясна, што дзвярэй тых чацвёра: з двара ў сенцы, з сенцаў адны ў хату, другія ў кухню-бакоўку, чацвёртыя — з кухні ў хату. А як узяць усё ў адваротным парадку, дык гэта ж яшчэ з хаты ў кухню, з кухні ў сенцы, з сенцаў або на двор, або назад у хату... Як многа! Былі і пятыя дзверы, з сенцаў у каморку, але яны былі замкнёныя і не ішлі ў гульню — я толькі пастаяў перад імі і зноў кінуўся ў свой лабірынт. Не мог нацешыцца, бегаў, тупаў, смяяўся і крычаў, клічучы ўсіх падзяліць маю радасць ад гэтага дзіва.

А ў мамы з Раманам толькі і радасці было, што хоць хата не згарэла. Яны не бегалі, не смяяліся, і я іх радасці не адчуваў — была ў мяне свая.

Другое дзіва — малюнкі на покуці. Зноў жа, як аказалася пазней, іх было толькі восем, яны і тут называліся іконамі, і мама кожную з іх растлумачвала мне: Госпад Бог, Святая Багародзіца, божы ўгоднік, святыя анёлы... А я, хоць і раней, у горадзе, бачыў іконы ў тым пакойчыку, дзе мы жылі, і ў царкве, куды мяне мама вадзіла, цяпер, у хаце з мноствам дзвярэй, бачыў на мностве ашклёных малюнкаў сваё. Адзін дзед, тры дзяды барадатыя, адзін дзядзька, дзве цёткі з белымі крыламі, хлопчык у свае мамы на руках... А яшчэ і дрэвы, і рэчка, халаты нейкія, крыжы, кароны і ўсё іншае, што я ўжо мог назваць і чаго не мог,— усё гэта зялёнае, чырвонае, сіняе, залатое...

Апроч тых, што на покуці, быў яшчэ малюнак і ў міжваконні. Таксама пад шклом, але большы, і там былі белыя лебедзі, сіняе возера, зялёныя дрэвы і чырвоны замак, як мне сказаў пра гэты дом Раман.

На ўсе гэтыя дзівы-малюнкі я, першы раз у хаце, глядзеў не адразу, а добра набегаўшыся, нібы толькі тады іх і заўважыў. Потым на ўсё гэта глядзелася значна пільней, асабліва ў мароз ці ў слату, калі не

пушчалі на двор і было вельмі сумна. Многа дзіцячай задумы цягнулася перад гэтым святым і не святым тандэтам. Думаецца цяпер: а каб жа не такая муць, а змалку добрае, мастацкае?..

Затое ж была ў нас прырода, якая кожны дзень паказвала ўсё новую ды новую красу, хвалявала і таямніцамі, і іх штодзённым радасным раскрыццём. Уражвала і летняй шматколернасцю палёў, і нізкай навальнічнай хмарай з яркім размахам вясёлкі, і нечым зусім невялічкім, як тыя «люстэрачкі» — сінія пёркі на крылах качара або гудлівы чмель на малінавай шышачцы канюшыннай кветкі.

І былі яшчэ кнігі. Вельмі нямнога іх, але і такія былі, што з «цацкамі», як гаварылі мае новыя вясковыя сябрукі.

Карціну Мясаедава «Касцы» я ўбачыў у Рускім музеі ўжо на чацвёртым дзесятку гадоў. І так цікава было, падаросламу, і ўсцешыўся, як ад сустрэчы з даўняй радасцю, Успомнілася «цацка» ў кнізе, якую калісьці гартаў — можа, з Тоняй ці з Казаком, а то і адзін, яшчэ не ўмеючы чытаць. Звычайная некаляровая застаўка. Адна з тых «цацак», што так вабілі, цягнулі да кнігі, да новых таямніцаў, няхай сабе спачатку падсвядома, але ж і моцна, пераканаўча гаварылі пра тое, што ў сталасці і для мяне, выкладчыка роднай літаратуры, стала называцца сувяззю слова, мастацтва з жыццём. І тыя касцы, адзін за адным, і тое жыта на кніжнай застаўцы, шорстка і залаціста спякотнае, і зеляніна ды кветкі пустазелля, і злёгку бела-воблачнае неба — усё такое бачыў я г на нашым полі.

Вялікі свет быў тады значна большы, бо і ва ўсім найменшым, калі пільна прыгледзецца зблізку, ён быў вялікі. І ўжо не толькі кніжная застаўка, але і значна меншая «буквіца», «сюжэтны ініцыял», з якімнебудзь васільком у траве ці ластаўкай у палёце мог усхваляваць на ўсю душу. Іменна сувяззю з усім тым, што акружала мяне, што ўражвала паэзіяй, музыкай казкі, якое так прагне кожнае дзіця.

Літары мне паказаў і складаць іх — да школы, рускія — навучыў Раман. Далей пайшло ў мяне само.

Перш за ўсё — подпісы пад малюнкамі. Адны літары растлумачвалі тыя малюнкі, а іншыя рабілі іх нават яшчэ больш таямнічымі. Так было, скажам, з «венгерскай пуштай», дзе калодзежная вага. Дзіцячых кніжак у нас не было, яны прыйшлі пазней, у школе, і прабівацца да цікавага ў тых кнігах, якія былі ў нас ці ў Шуры, і ў тых, якія прыносіў ад каго-небудзь Раман, даводзілася нялёгка. Сам ён, Раман, чытаў вельмі многа, «абы дарваўся», як гаварыла мама, але часцей за ўсё моўчкі. Памятаю толькі «Дуброўскага», якога ён па мамінай просьбе прачытаў уголас, аднак з усёй аповесці мне з тых зімовых вечароў найжывей помніцца сцэна пажару, калі каваль Архіп, са сваім «как не так», ратаваў на страсе палаючай адрыны кошку. Памятаю і сон Раскольнікава са «Злачынства і кары», бо толькі той сон Раман і прачытаў нам, маме і мне. Пра тое, як п'яныя дурні — толькі так мне тады здавалася — білі да смерді каня, а хлопчык Родзя цалаваў яго і плакаў...

Мама смяялася з мяне: «Во дзе лёгкі на слёзы, як сабака на сік!..» А з ёю і Раман тады смяяўся. Перад мамай я толькі апраўдваўся: «А сама ты не плачаш?», бо і ў яе вачах часам відаць былі слёзы, і я, мусіць, пайшоў па ёй. А ад Рамана лепш было абаранядда злосцю. Але і ў злосці я яшчэ плакаў, калі ён смяяўся, падвельваўся. Хоць ён і добры быў са мною малым, а потым, калі я вырас і мы з ім, пры розніцы ў адзінаццаць гадоў, як быццам зраўняліся, абодва сталі дарослымі,— добра дружылі. За ўсё жыццё ні разу не пасварыліся. Для нашай мамы ён не быў ніколі пасынкам, а мама для яго — ніколі мачыхай. Перад вайною Раман гаспадарыў, пасля вайны з яе партызаншчынай зноў застаўся ў Аўсяніках, просты, сумленны рабацяга-калгаснік. Пазалетась, калі ён памёр і я, развітваючыся з ім на могілках, укленчыў на снезе каля труны і дакрануўся лобам да яго сцюдзёнага лоба, мяне скаланула ад думкі, што я ўжо так і не скажу яму тых добрых елоў, якіх чамусьці ўсё не гаварыў...

У сталыя гады, падумаўшы калі-небудзь пра свой характар, з усёй яго сумессю нейкіх усё-такі плюсаў і мінусаў, я спрабаваў разабрацца, адкуль яна ў мяне, тая жаласлівасць, нават павышаная, ці што? Сказаць, што ад фізічнай кволасці або ад лішняй баязлівасці — не скажу. І ў вайну, што ў партызанах, а што і потым, на фронце, дастаткова было магчымасцей пераканацца ў адваротным. Дый перад гэтым, у юнацтве і ў маленстве, я быў не з апошніх: здаровы, дужы, ахвотна смяяўся і спяваў. Калі, скажам, Валодзя або Зяма былі хлапчукі далікатныя, дык Шура ў маленстве бываў і не такі ўжо часам добранькі, любіў камандаваць мною. Часцей за ўсё я слухаў, бо і меншы на два з гакам, і па дружбе. Але неяк, калі я памагаў яму браць бульбу з іхняга пограба, ён так ужо закамандаваўся, што мы з ім і счапіліся. Ды не счапіліся нават, а я схапіў з вушака іх вялікі замок за адкрытую дужку і кінуўся да Сцягача, а ён — на здзіўленне мае пасля — сумеўся, ці што... Здалося нават, што спалохаўся мяне, і я тады спалохаўся таго, што мог бы, што хацеў зрабіць... Гэта было ў нас першы і апошні раз. Наогул — біцца я не любіў і не ўмеў. Раззлуешся, яшчэ не ўдарыш, а ўжо і шкада...

Гэта ў мяне цяпер — не пахвальба, не самалюбаванне, а цёплы ўспамін пра тое, як добра было кагосьці пашкадаваць, і не проста кагосьці, а чалавека, жывёлу ці птушку. Хоць жаласць тая была для цябе не заўсёды цёплай.

Валодзева маці, цётка Жэня, часта хварэла.

Тады ўжо ў іх была свая хатка на агародзе, за хатай-каморайхлявом Каці Курыцы, усё-такі памяркоўнай сваячкі, што дазволіла ім прытуліцца на сваім пляцы. Хатка ў Паганкі малая, па сірочай беднасці ды па людской літасці збоцьканая з сякіх-такіх аполкаў ды канчароў. Але зімой яна, на мой дзіцячы розум, была вельмі прыгожая. Ад іскрыстага інею на сценах і столі, ад узорыстай намаразі на несуцэльных шыбінах. Асабліва прыгожа было, калі з двара свяціла ў хатку сонца. Аднак жа ў гэтай снежна-іскрыстай казцы,

увайшоўшы з двара, з марозу, нават і ў кажушку неўзабаве рабілася холадна — аж да касцей, калі даўжэй пабыць.

Часта выходзіла чамусьці так, што калі я прыходзіў у гэтую хатку не так сабе, а прыносіў хворай ад мамы цёплага ў загорнутым гаршку, Валодзі дома не было. Толькі яго навінка — пісклявая самаробная скрыпка — маўчала на сцяне, акалеўшы ад холаду, заінелая...

Валодзева мама, калі не хварэла, часцей за ўсё была вясёлая. Яна мяне называла цёзкай. Таму, што і яна ў сапраўднасці не Жэня, як я — не Юрка. Калі яе маленькую хрысцілі, кумы, вярнуўшыся з Мілтачоў, ушчэнт забыліся на марозе, якое ж гэта імя даў дзяўчынць: бацюшка. Таксама з кніжкі, па Святцах.

— Як жа так? — не адзін раз расказвала смяшлівая ды галаганістая цётка Жэня, як быццам сама яна ўсё гэта чула і разумела.— Ну, кажуць тыя кумы, як гэта ў нас бывае зімою, калі добра падзьме? Замець? Кудаса? Завіруха? Мяцеліца? Усё не так. А потым і схамянуліся: «Зімавея!» Вядома ж, дзеравенскія! Гэта яны так Зіновію панялі. А нашы кажуць: наліха нам тая Зімавея, няхай будзе Жэня. Вось я і Жэня. І добра.

Цяпер цётка Жэня ляжала на халоднай печы моўчыкам, накрыўшыся ўеім іхнім лап'ём, і толькі ціха павойквала. А мне хацелася хутчэй уцячы — і ад таго, што яна так многа дзякуе маме і мне, і ад таго, што дома ў нас і цёпла, і ўсё ёсць, а яна, маці майго таварыша, у такой вось галечы ды ў сцюжы, і ад таго, што цётка Жэня не есць, пакуль цёплае, як мама прасіла ёй перадаць, а кажа: «Я пачакаўшы, я не галодная...», як быц-цам я не ведаю, што есці гэта будзе потым Валодзя... І мне ад гэтага ўсяго было да болю сорамна, нават і сцішна — і так, і для нашай з Валодзем дружбы. А ўсё ж і назаўтра, і колькі б разоў мама ні пасылала мяне ў тую жахліва-казачную хатку, я ахвотна ішоў, і стараўся ісці з загумення, «каб не вельмі хто бачыў», але ж і рад быў, зноў не застаўшы Валодзю дома...

Толя Немец жыў ненамнога лепш за Казака. Праўда,

хата ў іх была цяплейшая, хоць і старая, і сама цётка Каця была, як гаварылі, не такая «піцерская» ды «нямоглая», куды больш за Паганку хадзіла на ўсякія заработкі Аднак яе зацюканы, нейкі перапалохана-вінаваты Немец хадзіў заўсёды недагледжаны.

Неяк зімою я яго пашкадаваў, што шапка парваная, летняя кепачка з такою дзіркай, што аж касмыль адтуль тырчыць. Я яму вынес на вуліцу сваю старую аблавушку: мне цеснаватую, а ён жа меншы за мяне больш як на год. На вуліцы нікога не было — я так падпільнаваў. Аднак жа, колькі я яго ні ўгаворваў, Толя шапкі не ўзяў. Можа, таму, што на мне аблавушка была навейшая? Ці не хацеў, каб нават праз акно хто-небудзь гэта ўбачыў? А можа, таму, што мы з ім ўсё-гакі па-сапраўднаму не сябравалі?..

Цяжка сказаць і сёння, чаму ён тады так занурыўся і пайшоў ад мяне, ледзь не да слёз уразіўшы, збянтэжыўшы маю, няхай сабе, можа, і кніжную трохі, а ўсё ж і шчырую спагаду.

А помніцца гое і сёння яшчэ ўсё прыкра. Гарчэй, чым наведванне Валодзевай казачнай хаткі.

14

Пра долю сіраты пры ліхой мачасе мы змалку многа чулі ад нашых мам і бабуляў. Праўду народных казак і песняў яны звычайна пацвярджалі новымі жывымі фактамі, убачаным і пачутым за век у блізкім і далейшым наваколлі.

Амаль зусім, а то, здаецца, і зусім не чуў я тады пра горкае сіроцтва каго-небудзь старога. Відаць, таму такой дзіўнай і страшнай здалася мне смерць дзеда Кеды. Абодва яго сыны загінулі на вайне: адзін ужо быў жанаты, толькі дзяцей не пакінуў, і вось пры нявестцы дзед Кеда дажываў сваё. Як дажываў — пра гэта можна меркаваць па тым, што памёр ён у сенцах, проста на

таку каля сцяны, у той самай старэнькай сярмязе, у якой яго можна было і ў мароз, і ў слату, і ў спёку ўбачыць на вуліцы ці на прызбе. Так яго ўранні суседка і ўбачыла ў Кедавых сенцах: дзед ляжаў, можа, яшчэ звечара ўпруцянеўшы, а на ім сядзеў і заходзіўся брэхам верны сябрук, малы ўедлівы Курта. Нявестка, мардатая Тэкля, яшчэ не ўставала: «Нешта ў мяне галава...»

Цётка Анэта, наша суседка цераз вуліцу, вясной або ўлетку, у нядзелю ці ў свята якое выходзіла на грудок перад іхнім гародчыкам, садзілася на зямлі і, абняўшы аберуч калені худых босых ног, доўга сядзела так — моўчкі, адна.

— Анэта тужыць,— казала мама, гледзячы ў акно.— Зноў тужыць, бедная. Ды што ты хочаш? — пыталася яна ў кагосьці непрысутнага і тут жа адказвала яму: — Беднасць такая, поўная хата дзяцей. «Купілі, кажа, пуд жыта — хоць хлеба ад млосці з'ямо...» Малыя паплачуць з голаду, а дзеўкам жа сорамна плакаць. А ўжо самой — і не кажы. Сядзі, глядзі... Хоць ты і дзірку ў небе праглядзі — нічога добрага не ўбачыш.

Дзяцюк Гаўрыла, за вочы Тарапач, часта садзіўся на жарабца і пёр уздоўж вёскі ўгалоп, на ўсе бакі раскідаючы гразь. Ён то крычаў па-мацерынску, каб уцякалі з дарогі, то важна надзімаўся і маўчаў. Казак, улан, кавалерыя!.. Потым гэтая мара яго збылася,— нягледзячы, што ён і жмурыўся, што і калені разам, вечна порткі ў тых месцах прашморганы,— Тарапача ўзялі ў кавалерыю. Улан з белым аколышам, у доўгім шынялі і з шабляй, ён прыйшоў перад Калядамі «на урлёп», на пабыўку, і, пастукаўшы ранenька ў шыбу з двара, па-свойму важна сказаў, на новы лад абкультураны дурань:

— Матко! Отвуж, курва твоя маць!..

Перад службай у войску, у нядзелю ці ў свята, ён часта быў п'яны. Прыставаў да людзей, каго не баяўся, чапляўся на агароджу з калючага дроту, здароўкаўся са слупамі: «Дай пяць! А, не хочаш? Я табе не раўня?..» І

лупіў той слуп, «па мардах». З акрываўленымі рукамі, у парванай, залітай крывёю кашулі, так сабе, або з друкам якім, ці з адарванай штыкецінай, ён, дзіка лаючыся, кідаўся за намі, а мы, малыя гледачы, то весела, то спалохана разбягаліся, каб потым зноў наблізіцца да яго. Нарэшце найбліжэй — калі ўжо ён асунецца недзе пад плотам і захрапе.

Такое было незвычайным, бо пілі тады значна менш, чым цяпер. Тарапач быў з патомна п'янай сям'і. Піў яго бацька, піла бабуля, бацькава маці. Сам ён, Гаўрыла, яшчэ пастушком, знайшоў раз, казалі, у бабінай пасцелі поўны паўбутэлек і, ад радасці, выліў яго ў міску, накрышыў туды зялёнай цыбулі ды, не спяшаючыся, бо адзін быў у хаце, высербаў лыжкай з хлебам. Гэта сёння можна пачуць пра кагосьці: «Яму паўлітра — за адну шчаку». Тады ж дзецюкі бралі бутэльку на чатырох-пяцёх, і ўсе былі вясёлыя. На вяселлі пілі малою рубцаватаю чарачкаю на доўгай ножцы, адзін за адным, па чарзе.

Раз толькі бачыў я тады, што чалавек можа выпіць цэлую шклянку гарэлкі. Гэта дзядзька Васіль, мужык цёткі Анэты. Але той быў наогул пацэтны. Сам ён — Васіль, а конік — Васілёк, таксама быстры, як і гаспадар. Дзядзька вясёлы, з дабрадушнай прымаўкай: «Каб цябе ў жыта галавою!» Пра беднасць іхнюю ён гаварыў: «Як ты, браце, ні круціся, а ўсё с... ззаду». І заядлы быў на работу. У хаце адны дзеўкі, сам толькі касец; уляжа — скосіць морг за дзень, а потым тры дні бегае, портак не падцягаючы. І тады, на вяселлі, ён захацеў паказацца. Выходзіла Прочымава Люба, дзядзька Васіль хварэў, але яго такі прывялі. І ён нібы загадаў, паказаўшы Цімоху пальцам на шклянку, якою пілі квас: «Мне — сюды!» І ўсе аж паўставалі, гледзячы, як ён выжлукціў тую гарэлку...

Пілі мала, а біліся часта.

І сёння горка, успомніўшы, як гэта дзядзька Цыбук, бацька Мані Бароны, біўся аднойчы са сваім братам за граніцу на агародзе. Як яны біліся, я не бачыў,— Манін тата толькі прабег каля мяне, моўчкі ўцякаючы па

загуменнай дарозе. Ён трымаўся аберуч за твар, а праз пальцы лілася кроў — у гэтым быў мой дзіцячы жах, і гэта я ўспомніў праз многа гадоў, прачытаўшы ў кагосьці як быццам простая словы: «Няма відовішча больш агіднага, чым тое, калі чалавек б'е чалавека».

Такія відовішчы ў Аўсяніках былі. Часта бывалі бойкі, можна сказаць, калектыўныя, на вуліцах, дзе танцавалі. Чаму б'юцца, за што — мы, малыя, не ведалі. Бойкі ўзйікалі зусім нечакана. Нехта некага ўдарыў, спачатку адзін аднаго, а тады ўжо ўсе хапаліся, хто за што — аддзіралі ад плота штыкеціны, знаходзілі друкі, вымалі з-пад палы бязмен ці шворан — і пачыналася!.. З апошняй лаянкай, са страшэнным крыкам, з бабскім віскам і галашэннем, з крывёю на тварах, з глухімі ўдарамі па целе, з тупатам уцёкаў і пагоні. Каго паднімалі, каго адлівалі вадой, каго нават везлі ў Мілтачы да доктара, каб потым было як падавацца ў суд...

Раз на такую бойку нагадзіўся наш дзядзька Алесь. Ішоў ён, як і заўсёды, з загумення, цераз Анэцін двор, і ледзь яго не завірыла ў тую кудасу. Вывільнуўшы з крыкліва-азвярэлага натоўпу, ён пастаяў са мной і мамай водцаль, каля нашых варотаў, а потым ужо, у хаце, сказаў:

— Цемната наша горкая!.. Хоць бы гэты Тарапач... Ты маладзец, Раман, што не ўлез. І ніколі не лезь. Што хацець?.. У акопы б другога або на «ўра», у штыкавую ці на кулямёт,— скора нацешыўся б! Уся храбрасць прайшла б...

Дзядзька Алесь тыя разы штосьці пачне, тады задумаецца, а потым — нібы пра іншае. Так і тады:

— На закаўказскім у нас у абозах вярблюды былі і буйвалы. Гарбачэ гэтыя цягавітыя, добра сігае, а трэба, то і падбяжыць. А буйвал — ат, на дзесяты дзень дзевятую вярсту. А ў малаканаў коні добрыя, фургоны добрыя, спраўнае ўсё. Расказваў мне адзін, як гэта туркі там армянаў рэзалі. Людзей. Сам я не бачыў, дарма не буду гаварыць. А ён кажа: усіх гамузам — што

стары, што малы, і бабаў, і мужчын. «Брацец, кажа, краста на іх нет! Азіяты!..» А сам другі турак у плен пападзецца — лахудра лахудрай, аскеры гэтыя, сэплі папусціць — ужо ён тады чалавек...

Дзядзька Алесь памаўчаў.

— Ды што ты хочаш ад урага? — пачаў пасля.— Казакі нашыя... Кручкоў, Шмучкоў... Жулік, пустальга адна, лож! Ох, і звяры ж былі яны каторыя!.. Папрывыкалі, сволачы, людзей у гарадах нагайкамі хвастаць. Калі на дэманстрацыях. А то і шашкамі... На Букавіне раз было. Там жа таксама людзі свае, праваслаўныя. Зайшоў адзін у хату, а гам нікога няма: пахаваліся людзі са страху. Печ на хлеб напалена, дзяжа сярод хаты стаіць. А на лаве сядзіць малое. Як на бяду. Казалі, дзевачка, яшчэ сядушка, да году. Дык той казак узяў ды на піку яе ды на жар, у печ...

— Госпадзі! — ахнула мама.

— І малады ж яшчэ, дурыла. Я сам яго потым бачыў, рабята паказвалі. Смяецца, скаціна жывотная, вочы заліўшы... А дружныя, адзін за аднаго, не зачапі...

Дзядзька яшчэ памаўчаў, а потым, як быццам зноў не пра тое:

— Першы раз мы на гэтае братанне ішлі і баяліся. Не верыцца! То рэзаліся колькі год, а то... Божа мой! — арцілерыя тая, і кулямёты, і конніца, і ўрукапашную... А гут... Ды што ты хочаш — усім за тры гады агоркла. Аўстрыяк — той далікатнейшы, ён не тое што немец. Гэты — таксама азіят, стаіць, як мур, а пойдзе — толькі дзяржыся! Цехніка! А аўстрыяк — не ваяка, ён і раней пачаў бы братацца. Ды ўжо ў свабоду і ў немца другое пайшло. Нашага Мікалашкі няма, іхні вусач сядзеў яшчэ, але і ў іх ужо не той нажым. І дзісціпліна не бярэ! Гэта ў нас у Курляндзіі было, цяпер яна Латва. Раўніна такая, луг. Але прадвесне, яшчэ не пусціла. У акопах сушэй. Памахалі мы белым, яны са свайго памахапі, і я тады: «Упярод, рабята, пайшлі!» І першы сам устаў над бруствeрам: што ўжо будзе, то будзе. Ідзем. Яны ідуць. І

дзіка неяк, што без аружжыя ўсе, што ціха так. Толькі боты па мёрзлай траве шалпацяць, лядок, дзе застаўся, хрупае. Ну, сышліся. Я і спачатку бачыў немца блізенька, але каторы забіты або ў пляну. А гэта... Чалавек — як чалавек. Адзёжа толькі не тая, форма. І не пагаворыш. Рукам і толькі разводзіць — ці то паказвае, што ў руках нічога няма, ці то другі і абдымацца палез бы, ужо як сваяк. «Камарад! Камарад!..» Дажа й «товарыш!». З намі паручык быў, Гаршэчнікаў, разумны парань, з вучыцялёў, дык той ужо за ўсіх: то ім гаворыць, па-іхняму, то нам. Закурваць пачалі. Яны ўсё бальшынство з люлькамі. Хто ў бесказырцы, хто ў касцы гэтай, з вастрыём. І пажылыя, як у нас, і маладзейшыя. Гаворацъ, смяюцца. Людзі — як людзі. Каб начальства не гнала — і ён не пайшоў бы. А то ж і абдурваюць нашага брата...

Ва ўсім перапляценні дзядзькавых расказаў пра вайну, дзе неаднойчы паўтаралася то храбрасць, гордасць за сваё, то чалавечы жах і праклёны на тых, праз каго дарма лілася кроў,— цар, царыца, Распуцін, буржуі, свае і нямецкія,— быў расказ і пра тое, як ім, нашым салдатам, з'явілася раз на небе Прасвятая Багародзіца. «Як сонца з-за хмары. І буквы вялікія: праваслаўныя пабядзяць!..» Нават і ў гэта верылася мне, усё з яго частых і доўгіх расказаў успрымалася па-дзіцячы, вобразна, як у казках. Тое, чаго я зусім не ведаў, хоць бы па «цацках» у кнігах, уяўлялася цяжэй, скажам, тыя армяне, малакане і турэцкія аскеры,— а іншае ўсё адразу, само клалася на краявіды знаёмага наваколля. Не цяжка было, напрыклад, уявіць Багародзіцу, такую, як на нашай покуці,— як яна высветлілася з-за хмары; нават і хмары я выразна бачыў, як быццам усё яно было над нашай вёскай ці над нашай...

А тое братанне на латышскім лузе адразу прымацавалася ў маім уяўленні да «венгерскае пушты» — яроўскай пашы з самотнай вагай на зялёнай прасторы. Адразу прымацавалася і — назаўсёды. Спачатку былі там выбухі снарадаў, гул і віскат асколкаў, густое цёўканне куляў, хрыпата-дзікае «ўра», і «кровь лилась из свежей раны на истоптанный

песок...». Тут ужо адхіленне было: стаптаны, акрываўлены пясок уяўляўся не каля вагі, а над нашай ракою... А потым з двух бакоў, з-за аднаго і з-за другога калючага дроту, рускія і немцы махалі адны адным чым-небудзь белым, тады смела, як дзядзька Алесь, уставалі, вылазілі з акопаў і ішлі адны адным насустрач. Ужо без штыхоў, шорстка топчучы разбітымі ботамі даўно не кошаную траву, густую і яшчэ намёрзлую ў тое прадвесне, калі пачалася Свабода, шалпочучы над травою поламі збуцвелых у сырых акопах шынялёў...

Сярод рускіх, колькі б разоў гэта мне ні ўяўлялася, першым заўсёды быў дзядзька Алесь. Не такі, як цяпер, худы, абраслы, у лапцях, а як тады, што ў нас на картачцы,— аж з чатырма крыжамі, толькі ўжо без кулямёта. А побач з ім — разумны паручнік Гаршчэшнікаў: так у мяне выходзіла — не ад гаршка, а ад гаршчэшніка. Паручнік — не такі, як той штабс-капітан, які свістаў у хаце дзеда Богуша, і не такі, як прапаршчык Салавей, што звар'яцеў, не дажыўшы да братання...

Можа, такі, як Шураў тата, хоць той і не быў камандзірам?..

15

У партызаны, пад восень 1943 года, мы пайшлі ўсёю сям'ёю: Раман з жонкай і дзіцем, мама і я, яшчэ нежанаты.

У Богушаў атрымалася інакш: Шура пайшоў з вясны, а дзядзька Іван, здаравенны і дабрадушны Чэп-дрэп, да сарака гадоў кавалер са зламанай у лесе нагой, упёрся, што з хаты свае ён нікуды не пойдзе. Яшчэ ўсё верылася чалавеку, што калі ён калека і нікуды не лезе, то за пляменніка караць не будуць. Івана ўзялі ў Мілтачы і там павесілі на плошчы, разам з шасцю іншымі партызанскімі сваякамі, з іншых вёсак,— хто таксама, як ён, па здароўі ці па гадах, не падыходзіў для

вывазу ў Германію, на работу.

Зяма Касмовіч ваяваў тады недзе ў радах Чырвонай Арміі, толькі вярнуўшыся, даведаўся, як загінула яго сям'я. Застрэлілі маці, згвалцілі і застрэлілі красуню Шэйну, сястру, а бабу Роху, што пачала ўжо дзевяты дзесятак і не хадзіла з мехам па вёсках, прымусілі лезці на тэлеграфны слуп. Спачатку ім было весела, смешна, як яна лапае па тым слізкім дрэве сваей нямоглай карчарукасцю, а потым гэта абрыдла — дабілі...

Мы іх нямала бачылі ўсякіх — спачатку гладкіх, самаздаволеных, нахабных, потым разлезлых, як дзярмо, з ліслівым «Гітлер капут», як быццам так ужо мы і паверылі ў іхнюю шчырасць...

Валодзя Казак і Толя Немец абодва не вярнуліся з вайны: першы загінуў пад блакадным Ленінградам, а другі ўжо за Віслай. Цётка Жэня да «пахаронкі» не дажыла, а Толева маці яшчэ ўсё совалася ціха каля плота, гадоў з дзесяць.

Мой Шура, Аляксандр Сяргеевіч, усе трыццаць год пасля вайны працаваў лесніком і толькі летась перадаў сваю «чыстую службу» меншаму сыну, Геніку, які закончыў лесатэхнікум. Сам бацька даглядае лясгасаўскую пасеку. Таксама пакуль прышлюць маладога, адукаванага. Сто трыццаць рамачных вулляў, якія добра відаць мне з-пад ліпы — чырвоныя, сінія, жоўтыя... Шура тым часам ужо і ўдавец, у лесе гаспадарыць сын, а ў хаце нявестка, талковая і вясёлая «бусліха» Яня. Старэйшы Шураў сын, Сяргей па дзеду, нрацуе ў Мінску, інжынер на заводзе аўтаматычных ліній,— гэта ён мяне і даставіў сюды пазаўчора, едучы наведаць сваіх хлопчыкаў-блізнюкоў.

Шура з Генікам паехалі на матацыкле ў лясгас, а я вось пакуль што пад ліпай. Сядзеў да снедання з вудамі (галавень і сем добрых плотак), а зараз па лесе пайду. Даўнавата не быў тут, і ўсё, даўно вядомае,— рака, і ліпы, і лес, і лугі,— глядзіцца зноў як новае. А звон пчаліны, ціха-песенны ды бясконцы, вельмі дарэчы пасля сталічнай мітусні ды грукату.

Па сцежцы ад ракі ідзе найбольшая дзедава радасць — светлавалосая голенькая Наташа.

Лёс і мяне не абышоў — і сваю я праз тыдзень убачу. Таксама загарэлую, яшчэ больш шчабятлівую, з цёплай шчочкай, да якой добра бывае, нібы стомленай душой, прытуліцца старою... ужо старою, сівай скронню.

— Ната! Натачка, можа, хадзі сюды!

Яна спыняецца: можа, і праўда падысці?.. І вось ідзе. Па глыбокай траве, мала вышэй галавою над бела-жоўтым россыпам буйных рамонкаў. Прыйшла і стала, загарэлая галышка, каля чужога дзеда, такая паслухмяная, такая ўся харошая, са сваёй усмешкай — як сталаю, заўсёды трошкі спадылба. Сентыментальны інтэлігент... Нікога поблізу няма, і я бяру яе кволую, цёплую лапку з маленькімі пальчыкамі, спачатку толькі трымаю ў сваіх вялізных далонях, а потым і цалую — як за штосьці ўдзячны.

І за ўсмешкай Наташы мне ўспамінаюцца тры ўсмешкі іншыя. Адну з іх бачу я сам, другую ўяўляю, а трэцяя ўспомнілася здалёк.

Усмешка першая.

Так усміхалася Леначка, мая пляменніца, Раманава дачка. Вось ужо трыццаць два гады таму назад. Пасля партызан я трохі працаваў, да фронту, у ваенкамаце, і неяк увосень, прыехаўшы з Мілтачоў, спытаўся ў малое:

— Ну, чыжык, дзе ж табе лепей у школу хадзіць — у лесе было ці тут?

— У лесе,— усміхнулася яна.

Лена бегала там у «зялёную школу», што была то пад лісцяной павеццю, а то і проста на траве, у сонейку. А тут цяпер балаціна ў Аўсяніках і школа спалена, вучацца ў цеснай хаце. Тая радасць дзіцячая, тая «зялёная школа» адкрыта была перад самай блакадай, якая, на вялікае шчасце, не адбылася, бо пачалося наступление нашай арміі. Як на вулкане, дзецi смяяліся

і гулялі, усю тую школу прымаючы як гульню...

Другая ўсмешка.

Яе я толькі ўяўляю. Зрэшты, мне цяжка гэта і ўявіць... Як ён, галоўны кат захопленай, разбуранай, акрываўленай Беларусі, намеснік Гітлера фон Кубэ, наведаўшы пекла яўрэйскага гета, даваў асуджаным дзецям цукеркі. Можа, якое з іх і ўсміхнулася? Што ж, святая нявіннасць... Можа, усміхнулася і тое — на руках у ката не з галоўных, а радавога, аднаго з вельмі многіх, калі ён, раней чым кінуць яшчэ адно дзіця ў агонь яшчэ адной вёскі, трымаў такую вось Наташу, ці Леначку, ці маю Алесю на руках, на нейкі момант... ледзь не чалавечых?..

Усмешка трэцяя.

Яна прыйшла ажно адтуль, дзе цвіла мая першая ліпа, усміхалася Тоня Латышка, дзе былі тыя нашы пачуцці... А ці няможна лічыць іх нават першым каханнем — хто ведае?.. Адтуль усмешка тая, дзе святкавалася перамога маленсгва, дзе былі наш смех, нашы гульні па бачных-нябачных могілках і пажарышчах, дзе была шчаслівая натуральнасць, жыццёвасць нашай мудрай дружбы. Адтуль усмешка, дзе быў боль, адчуванне вялікай крыўды, вялікай несправядлівасці, калі дарослыя — дзеля дурнога, дзікага смеху — страўлівалі на бойку нашых сяброў — Валодзю Казака і Толю Немца.

Гэты боль, гэты сум ідзе са мною ўсё жыццё, то аціхае і далека адыходзіцца, то зноў возьме вернецца, зусім нечакана. Так было мінулай зімою, калі я доўга ляжаў у бальніцы і вельмі многае ўспаміналася нейк зусім па-іншаму, спакайней і глыбей, чым гэта было б на сене, пад шум аблoжнага дажджу.

І вось цяпер, пад ліпай, згадалася зноў.

... «Бі яго, немца!.. Дай донарвэтару!.. Валодзька, якіж ты казак?!»

Ён стаяў у натоўпе дарослых, мой мілы Валодзя,

разгублена глядзеў на аднаго, на другога, на ўсіх... Сямігадовы сірата, вясёлы, чарнявы, з адмецінай на лобе, загоенай ранкай ад вострага «чыжыка». Яго штурхалі ззаду ў той бок, дзе стаяў яго «вораг», а ён упіраўся, аднекваўся.

«Вораг», яшчэ марнейшы хлапчук Толя Немец, зацкаваны, пануры і як быццам вінаваты, стаяў у шчыльным акружэнні дарослых і малых, яшчэ ўсё азіраўся, дарма шукаючы дзіркі ў гэтым жывым частаколе.

«Толя, не бойся! Вунь ён смяецца з цябе! Падумаеш, казак — украў разак! Ану, давай!..»

Тут іх, нарэшце, штурханулі так, што нібы кінулі аднаго на аднаго, і хлопчыкі, балюча стукнуўшыся, счапіліся. Якая там бойка, больш валтузня, бездапаможнае размахванне рукамі, певунова наскокванне ў твар адзін аднаму. А стомяцца ды спыняцца — іх зноў штурхаюць-кідаюць: Немца на Казака або наадварот. І ўсе рагочуць, усе крычаць сваё: «Дай яму! Дай! Вунь ужо, бачыш, і юшку пусціў!..»

Кроў з носа, а то і з абодвух насоў, кроў і стома канчалі бойку плачам. Плакалі кожны па-свойму: Валодзя ўголас, з разлікам на маці, хоць тое тут і не было, а Толя ціха, не спадзеючыся і на матчыну жаласць.

— Вы дурныя! Вы дрэнныя ўсе! Так не можна, так брыдка!.. І ты, Раман!.. Я нашай маме скажу! І ты, Чэп-дрэп. Я пайду, скажу вашаму дзеду...

Я не сказаў так, не кінуўся разбараняць, не ўзяў свайго Валодзю за руку і не павёў яго да нас. Я толькі разам з імі заплакаў.

Не намятаю нават, ці там былі наш Раман і дзядзька Іван, ці і Шура быў там. Толькі той дзікі рогат чуецца. І плач. Безабаронны, беспрасветны...

...Каб не ён, я і не ўспомніў бы столькі ўсяго — праз паўвека.

1. Няўдаліца, прыдурак (яўр.)↵
2. Балабос — гаспадар (яўр.)↵

Падрыхтаванае на падставе: Янка Брыль, Птушкі і гнёзды, — Мінск: Мастацкая літаратура, 2006. — 463 с.

ISBN 985-02-0813-9

УДК 821.161.3-3